

LICHTNECKERT ANDRÁS

Füred, a parasztok és szegények fürdője

A balatonfüredi savanyúvízi gyógyfürdő működése az új kutatási eredmények következtében 305 éve dokumentálható. A fürdő vendégeinek számát és összetételét az 1830-as évek óta ismerjük. A nyomtatásban megjelent vendégnévsorok feldolgozására épülő társadalomtörténeti elemzések eddig azt hangsúlyozták, hogy Balatonfüred a reformkorban a gazdagok és a jómódúak gyógyfürdője volt. A forrásanyag teljes körű számbavételéből azonban megállapítható, hogy 1848 előtt a gyógyfürdőn a parasztok és szegények az úri vendégekhez hasonló nagyságrendben jelentek meg és vették igénybe a gyógyfürdő szolgáltatásait, elsősorban a gyulladások kezelésére alkalmazott köpölyözést. A „plebsz” jelenléte a gyógyfürdőn az intézmények, a nyelvhasználat, a gyógyvízfogyasztás, a fürdők szerkezete, a szolgáltatások és az árak, a vendégek és a köpölyözöttek száma és összetétele alapján követhető és bizonyítható. A számbeli adatok azonban a szegények egyre csökkenő jelenlétét tükrözik az 1836–1852 közötti években.

A 19. század végén a helyi lap egyik újságírója a balatonfüredi fürdőhelyet egy előkelő dámához hasonlította, „akit” az elegancia és az etikett okozta feszélyezettség jellemez, szemben Almádival, ahol a veszprémi polgárok fesztelenül és felszabadultan töltötték szabad idejüket, mókáz-
tak, mulatságaikon járták a tóparton a bokaficamító gyöpös-csárdást. Úgy látszik, Füred a gazdagok és jómódúak, vagy ahogyan a 19. századi forrásokban írták: az úri vendégek fürdője volt.

Kutatásaim során azt tapasztaltam, hogy a reformkor eleje, közepe a füredi gyógyfürdőn erősen különbözik az 1840-es és különösen az 1850-es évektől. A feudális társadalom másképpen bánt a szegényekkel, mint a polgári. Ebben találtak megoldásokat a szegények gondjaira, törődtek velük, ám a szociális és egészségügyi gondoskodást inkább csinálták, mintsem beszéltek volna róla, emiatt nem könnyű a történetének a megírásához szükséges forrásokat megtalálni. Természetesnek vették a szegénységet, s nem is valószínű, hogy azt az egyén hibájának tekintették. A tehetség, munkabírás, szorgalom és takarékoság elvein felépülő pol-

gári társadalom azonban az egyén hibájának tudja be a szegénységet, a társadalmi süllyedést. A vagyoni különbségek és a rangok következményei megjelentek a társadalmi életben, az érintkezésben, a nyilvánosságban, a szegények pedig maguktól is tudták, hova tartoznak, s hogy hol illik és nem illik megjelenniük.

Az utóbbi időben a füredi gyógyfürdőről és balatoni fürdőről szóló gyarapodó publikációk szerzői elsősorban a savanyúvízi gyógyfürdő és fürdőtelep vendégeinek összetételére koncentráltak. A publikációk megerősítették azt, amit a fenti idézet is kifejez, hogy ti. a füredi fürdő vendégei elsősorban a jómódúakból tevődtek össze.¹ A kutatás elsősorban a vendégnévsorokra, fürdőlistákra épült, s forrásként felhasználta a korabeli publicisztikát és szépirodalmat is.

Ez a kép véleményem szerint ugyanazért alakulhatott ki, amiért a fürdő kezdeteinek kérdésében is elfogadták az 1743-as évszámot, vagy mellőzték a szívgyógyászat kezdeteire vonatkozó iratokat. Ahogyan a bencés hagyomány kritika nélküli átvétele miatt háborítatlanul maradt két és fél évszázadon keresztül a kezdet helytelen évszáma, ugyanúgy a füredi gyógyfürdő működése során keletkezett egyes iratoknak és a gyógyfürdő által terjesztett propagandatermékeknek a szellemét is mindenfajta kételkedés nélkül elfogadta a kutatás. Ehhez járult még az idegen nyelvű levéltári források „következetes” mellőzése.

Orzovenszky Károly, a hosszú ideig működő Adler József után kinevezett fürdőorvos 1854. évi jelentése szerint a vendéglajstromok még az úri vendégeknek is csak egy szűkített körét tartalmazták: „A fürdővendégek száma ez évben 1387-re ment. E' szám a' múlt évekkel összehasonlítva kisebbnek látszik ugyan, de mégis, mint hitelt érdemlő személyek nyilváníták, soha egyszerre oly huzamos ideig itt tartózkodó vendégre nem emlékeznek, mint e' nyáron. A látszólag csekélyebb szám tehát könnyen magyarázható, főleg ha vesszük, miszerint alólírt arra szólítá fel az ügynöki hivatal, hogy a' vendég-lajstromba csak azok véssenek fel, kik a' fürdőhelyen legalább nyolcz napot töltenek, 's a' csupa átkelő vendégek között legfellebb némely nevezetességek soroltattak közbe, hogy kitűnjék, miképp becses pártolásukra számot tartunk, 's hogy ennél fogva ők intézetünk virágzását jobban szívükön viseljék.” Másutt ezt írja: „Az ez évi összes fürdővendégek között (1387) a' külföldre 11, Bécsre 30, Budapestre 302 esik, a' többi az ország összes helyeire. Ezen számnak harmadát a' betegek tették, a' többi a' betegek kíséretére 's szolgálatára vehető, 's egy része csupán szórakozás kedvéért mulatott itt. A' betegek között továbbá 300 's így a' vendégek összes számának körülbelül egy negyede kívánt orvosi felügyelet alatt lenni.”²

Az 1785. december 7-én kelt, német nyelvű fürdőszabályozás 7. pontjában rendelkeztek az árnyas sétányok létesítéséről, amelyek „a betegek és különösen a szegény nép számára” szükségesek.³

Az 1786-ban kiadott fürdőszabályzat 15. pontja a pipázás tilalmáról

1 Katona 1998. – Hudi 1989. 109–135.

2 Veszprém Megyei Levéltár (VeML), Tihanyi Apátság Levéltára (TAL). Savanyúvízi iratok. Capsa 7. Nr. 56. jelzettel.

3 VeML TAL. Acta abbatiae. Capsa 7. Nr. 2. 15.

szól, s ebben említik az alacsonyabb sorsú embereket, akiket a rendfenn-tartó „politizai katonák” meginthetnek és pipájukat elvehetik, ezzel szemben a nagyobb rangúakat a fürdőbiztosnál bejelentik. A szabályzat 21. pontjában rendelkeztek a fürdőre érkező idegen cselédekről, akiknek az útleveleiket (passusait) be kellett mutatniuk, és a nagyobb rangú új vendégekről, akiknek a nevét, rangját, lakását feljegyezték. Már itt látható a később is jellemző probléma: a nyilvántartott vendég kizárólag az úri vendég. A politizai katonák „a koldusbőrben lappangó csalfa embereket vizsgálják, sőt emiatt akármely koldust is az ajtók elöl eltiltanak, a való-ságos szegényeket pedig a Pol. Komissárius a gazdagabbaknak fogja re-kommandálni és a Kápolna ajtajában álló perselyből, minden szombaton alamizsnát osztogat. (Ha lesz benne.)”⁴

A szegények hét évtizeddel később is jelen vannak a fürdőn. Az 1855. május 18-án kiadott helytartósági rendelet alapján a gyógyhelyi díjak megállapításakor a szegénységi bizonyítvánnyal rendelkezőket és a 15 éven aluli gyerekeket mentesítették a díjfizetés alól.⁵ A fürdőhelyi bizottság 1857-ben a cselédektől egységesen 30 krajcár kurtaxa beszedését ja-vasolta.⁶

A téma egyik kutatója több alkalommal is megfogalmazza véleményét a fürdőközönség társadalmi összetételéről, miszerint a törzsközönseget ekkor, s később is a „középosztálybeliek” alkották: vármegyei birtokos köznemesek, tisztviselők, uradalmi tisztek, értelmiségiek, városi pol-gárok és kereskedők. 1840-ben (1470 vendég) „a fürdő közönségét a tár-sadalmi hierarchia felső és középső részén elhelyezkedő csoportok alkot-ták”. „...itt nem a teljes társadalmi vertikumot látjuk viszont, hanem azon csoportokat, amelyek megindultak a polgárosodás útján”.⁷ „Egy azonban bizonyos: a köznép, a környező parasztság nemhogy ekkor, még száza-dunk elején is idegenkedett a Balatontól, s csak aratás idején fordított meg benne. A melegfürdő magas árai miatt volt elérhetetlen számára.”⁸

A szegények fürdőjének a kutatás a parasztfürdőket tekintette, pl. a vérkúti fürdőt. „Távolabb, a zánkai közbirtokosság által épített fürdő-háznál, melyben a fürdés jóval olcsóbb volt a füredinél, biztosan meg-fordultak a kisnemesek mellett parasztok is.”⁹ Hasonlóan vélekedik a téma másik kutatója is: „A nemességnél a felső- és középbirtokosságnál megvolt az anyagi alapja annak, hogy évente visszatérő vendégek lehes-senek egy-egy fürdőhelyen, míg a hétszilvafásoknak jobbadán be kellett érnie parasztfürdőkkel igaz, igényeik sem voltak magasabbak.” Az árny-oldalon a krakélerek, koldusok, kéjleányok, tébolyodottak, prostituáltak helyezkednek el.¹⁰

4 Magyar Hírmondó. Bécs. 1786. Bőjt-más hava 18 napján szombaton költ 22. levele. 173–176, 195–196, 211–212.

5 A német nyelvű instrukció megtalálható: VeML Balatonfüredi fürdőbizottsági ülések (1855–1913) jegyzőkönyvének 1–4. lapján, a fürdőbizottság 1855. július 26-i ülésének jegy-zőkönyve az 5–6. lapon. Közli Zákonyi 1988. 200–202.

6 Uo. 1857. augusztus 24. 14–15.

7 Hudi 1989. 133.

8 Hudi 1989. 128.

9 Hudi 1989. 128.

10 Katona 1998. 7, 35.

Intézmények

A kérdés megközelítéséhez az első utat az intézmények adják. A füredi fürdőtelepen voltak olyan intézmények, amelyek kimondottan a szegények számára létesültek, vagy a szegények, szegény betegek ellátásával is foglalkoztak.

A fürdőtelepi kórház („polgári ispita”) a szegény betegek részére a mai kikötő bejáratának közelében, a fürdőtelep nyugati szélén létesítették. A szakirodalomban a kórház felállítását többen 1821-re teszik, Horváth Bálint pedig teljesen tévesen 1822-re, amikor szerinte a kis kórház négy ágygal felállították.¹¹ Adler József orvosdoktor, Devecsery György kasznár és Biró Ferenc alszolgabíró 1821. július 16-án kelt feljegyzése szerint „az uradalomból és a vendégektől származó 645 frt bevételből a füredi savanyúvízi újból felállított kórházra tett költségek 455 frt 51 krajcárra rúgtak.”¹²

Az iratokból tehát nemcsak az derül ki, hogy 1821-ben létesítették a kórházat, hanem az is, hogy újra alapították, tehát az eredeti alapítás korábbi. 1795. május 13-án kelt a füredi szegények intézetének tervezete, amelyet Oesterreicher Manes József dolgozott ki. A tervezet részletesen szabályozza a kegyes adományok gyűjtését. 1795-ben 144 rajnai forint gyűlt össze a szegény betegek javára. A tihanyi apátság levéltárában őrzött tervezet mellett megtalálható a keltezés nélküli instrukció is, melyet a füredi savanyúvízi szegények kórházi intézete számára a királyi rendelkezések figyelembe vételével dolgoztak ki.¹³

Míg a „polgári ispita” által kezelt, kevés beteg elhanyagolható létszámú volt, addig a gyógyfürdőn működő patika már nagyobb számú szegény beteget szolgált ki. A szegények ingyenesen jutottak hozzá a gyógyszerhez, a gyógyszerész magára vállalta a szegények részére kiadott gyógyszerek árának egyik felét, az az uradalom fizette a másik felét. A teljes összeggel számolva, a legtöbb 1822-ben 31 ezüstforint (efrt) 11 krajcár (kr.), a legkevesebb 1839-ben 5 efrt 2 kr. volt, amit a szegények részére gyógyszerben kiadtak.

A gyógyszerrel ellátott betegek számát nem ismerjük, de a pápai és a veszprémi gyógyszertárak hasonló célú iratai alapján következtethetünk a nagyságára. Az 1828/29. esztendőben a veszprémi Fekete Sas, a pápai Bisitzky-féle és a könyörülő barátok gyógyszertárában 1662 szegény és rab részére 386 efrt és 11 kr. értékben szolgáltak ki gyógyszert. Az egy főre eső ingyenyógyszer átlagértéke 13,9 kr. volt. Ennek alapján – a füredi összeget elosztva az egy főre eső átlagos gyógyszerértékkel – a füredi gyógyfürdői patikában gyógyszerrel ellátott, szegény betegek száma az 1822–1844. években 22 és 135 fő között mozoghatott, az évi átlag 67 fő.¹⁴ A számított adatok egyértelműen csökkenő tendenciát mutatnak.

11 Horváth 1848. 3.

12 VeML TAL. Actorum et correspondentiarum... Fasc. VII. Nr. 806.

13 Mindkét irat jelzete VeML TAL Acta abbatiae. Capsa 7. Nr. 2. 27.

14 VeML Veszprém Vármegye Nemesi Közönségének iratai. Köz- és kisgyűlési iratok 2102/1830.

1. táblázat A szegények részére kifizetett gyógyszerek értéke és a szegények becsült száma 1822–1844 között

Év	Szegények gyógyszere ezüstforint – krajcár	száma
1822	31–11	135
1828	26–26	114
1830	24–02	104
1832	13–46	59
1835	13–20	58
1836	14–24	62
1838	9–00	39
1839	5–02	22
1842	10–04	43
1843	14–10	61
1844	10–09	44

Forrás: VeML, ZML, Fürdőorvosi jelentések 1822–1842.

A szegényeknek a gyógyfürdőn való jelenlétét bizonyítja a számukra létesített istállók melletti kocsmá is, ahol a kocsisokon, cselédeken kívül nyilván a szegények is fogyaszthattak. Ez arra is példa, hogy miképpen tudták elkülöníteni a fürdőn tartózkodó úri vendégektől a szegényeket.

Nyelvhasználat

A kérdés megközelítéséhez a második lehetséges utat a hivatalos iratokban tapasztalható nyelvhasználat adja. Adler József fürdőorvos 1821-től több mint három évtizeden át a gyógyfürdő működéséről beszámoló, éves jelentéseiben rendszeresen az „úri vendégek” kifejezést használta, amelyben az „úri” nem egy kiüresedett tartalommal bíró, állandó jelző, hanem a vendégek egy meghatározható, a vendégnévsorokban szereplő körének megkülönböztetése. Az „úri” ellenpárja a korabeli nyelvben a „közönséges” (hétköznapi, átlagos) szó volt, amely lépten-nyomon felbukkan a fürdőről szóló iratokban. Olykor az iratokban és a fürdőről szóló irodalomban ezt a konkrétabb „paraszt” megjelöléssel helyettesítették. Latin nyelvű iratokban a betegek egy meghatározható körére a „plebs” kifejezést is alkalmazták, amellyel nyilvánvalóan nem az úri vendégeket jelölték. A „vendég” kifejezést tulajdonképpen a paraszttal, szegényekkel társítva nem is használták.

A gyógyvíz-fogyasztás

A szegények számára gond nélkül és korlátlanul hozzáférhető volt a savanyúvíz, igaz, csak a helyszínen. Zákonyi Ferenc írja monográfiájában, hogy a savanyúvíz helybeni fogyasztása II. József 1784. január 18-i rendelete szerint ingyenes volt.¹⁵ A palackokban és kőkorsókban elszállított savanyúvízért fizetni kellett, emiatt a szegények ezt aligha vették igénybe. A kaposvári, somhegyi (Bakonybél) és vétyemi (Tormafölde) üveg-
hutákban előállított savanyúvizet palackokban és kőkorsókban értékesítették. 1846-ban bonyolították le a legnagyobb forgalmat: 201 704 palackot és korsót.¹⁶ Zákonyi Ferenc is írt a kőkorsókról, amelyekben a savanyúvizet távolabbra szállították.¹⁷ A számadásai iratokból, számlákból megállapítható, hogy seltersi (Hessen) kőkorsókról van szó, melyeket az 1830–50-es években importáltak M. Berkowitsch bécsi kereskedő közvetítésével. Zákonyi idejében ilyen kőkorsó nem került elő, a szűkebb ismeretségi körömben rövid idő alatt több ún. kis seltersi kőkorsót (ürtartalma 1,5 messzely, azaz 0,63 liter) azonosítottunk. A palackon a készítő azonosító szám (Num. 62. stb.), és Selters Nassau vagy Herzogtum Nassau Selters körlenyomat látható porosz címerrel. Van egy korábbi változat is a nassauai korszakból. Mivel legalább 20 ezer darabot importáltak a Kannenbäckerland (Rajna-Pfalz) nevű fazekasközpontból, minden valószínűség szerint több ilyen kőkorsó lehet még a Balaton-felvidéken.

Szállás

A 19. századi iratokból nem derül ki, hogy a fürdőn tartózkodó szegények hol szálltak meg. Détsy Sámuel, a Magyar Kurír szerkesztője a fürdő 1796. évi állapotairól és a melegfürdőkről írva adja a választ: „Egy-néhány épületet tétetett oda a földes úr, mellyekben az odagyülni szokott vendégek rész szerént mulathatták is magukat. A két esztendővel előbb (1794) készített épületnek alsó részében vagynak a fürdőházak, a közönségesek és magánosok, a felső részében 13 vendégszobák, de nem egyarányúak, hanem némelyek nagyobb, némelyik kisebb. Ezeken kívül két vendég épület vagyon, úgymint délre a Balaton partján egy nagy L formára készült épület, amellyben lévő vendégszobáknak ajtaji rész szerént a savanyu kutakra, rész szerént napnyugatra és északra nyilnak. Azon két dombotskának egyikén, mellyek között a savanyu vizet tsergedő kutak vagynak, napnyugat felé fekvő egyikén vagyon a felső vendéglő ház, melynek ebédlő és jádzó szobái elég tágasak. A padlásán vagynak oly szobátskák is, mellyekben az alacsonyabb sorsu vendégek szoktak szállani.”¹⁸

1786. április 30-án, a Savanyúvíznél bevezetendő rendszabályok ügyében üléselő deputáció összeíratta a rendelkezésre álló szálláshelyeket:

15 Zákonyi 1988. 129.

16 Az adatok a monográfiához való adatgyűjtésből származnak.

17 Zákonyi 1988. 129.

18 Magyar Kurír, Bécs. 1796. II. fertály. 628. – Zákonyi 1988. 147–148.

Füreden 75 szoba, 7 konyha, 2 istálló 120 lóra, Arácson 152 szoba, 50 konyha, 35 istálló 319 lóra, a nemeseknél 18 szoba, 1 konyha.¹⁹ Ezért írhatta Oláh János 1834-ben a Tudományos Gyűjteményben azt, hogy „Arács Fürednek mintegy vendégfogadója”. Ezek a szálláshelyek elsősorban az úri vendégek elhelyezését szolgálhatták.²⁰

A fürdők szerkezete, szolgáltatások és az árak

A drágább magánfürdőházak mellett már Détsy Sámuel írásában megjelentek a közönséges fürdőházak, amelyek rendeltetéséről közelebbit nem lehet megtudni a tudósításból. A fürdők szerkezete fokozatosan alakult ki és fejlődött.

Az 1835. évi fürdőorvosi jelentés szerint: „meleg ferdő szobák száma lesz 23 (eddig csak nyolcz használható volt) a’ két nagy paraszt ferdőkön kívül, illy javítottak, szépítések és gyarapítottak után Füred bizonyosan Európának első rangú ferdő intézetei közé számíttandó lészen”.²¹

Carl Ludwig Sigmund 1837-ben megjelent munkájában is említi a parasztfürdőket, amelyek számos kellemetlenséget okoztak a vendégeknek, ezért a vérkúti forráshoz való áthelyezésüket tervezték: „Die Bauernbäder, welche der Badedienerschaft und den Gästen manche Unannehmlichkeiten verursachen, und auch ihrem Zwecke minder entsprechen, sollen, einem schon mehrmals erörteten Plane gemäss, an die Quelle zu Verkut bei Zánka übersetzt werden.”²²

Horváth Bálint imertetése szerint 1848-ban 42 kád állt a két fürdőházban, 14 az ófürdőházban 50 váltókrájczárért (vkr.), 9 az új fürdőházban 75 vkr-ért. Mindkét helyen a kádakat külön szobákban helyezték el. „Van még 19 fürdő parasztfürdő neve alatt, 16 férfiak, 3 némberek részére...” A parasztfürdők, a hivatalos árjegyzékben „közönséges melegfürdők” ára 15 vkr. Korábban is két közönséges fürdő volt 6, illetve 20 káddal és valamivel olcsóbb árakkal: előbbi 12, utóbbi 8 vkr-ért.²³ A parasztfürdőket tehát nem szüntették meg, 1848-ban is működtek Füreden ilyenek a melegfürdőkben.

A balatoni hidegfürdőkben 1836-ban csak magánfürdő volt, 1837-től 1839-ig magánfürdő 35 vkr-ért és közfürdő 15 vkr-ért. 1840-től a közfürdő két részre bomlik: úri közfürdőre (20 vkr.) és közönséges fürdőre (10 vkr.). Utóbbi nyilván a parasztfürdővel azonos.

Ez a szerkezet nem változott 1853-ig, amikor új szolgáltatásokkal gazdagodott a melegfürdő kínálata. 1853-ban a savóitalt (szénsavas gyógyital) olcsó áron vezették be, a savófürdő azonban az addigi legdrágább szolgáltatásként jelent meg 6 vfrt 45 kr-os áron. Az ugyanabban az évben bevezetett gőzfürdő, 1854-től az iszapfürdő, 1856-tól a cinkkádás való fürdő a savófürdő után következő, legmagasabb árú szolgáltatások

19 VeML TAL. Acta abbatiae. Capsa 7. Nr. 2. 22.

20 Oláh 1834. 65.

21 Zala Megyei Levéltár (ZML). Zala Vármegye Nemesi Közönségének iratai. Köz- és kisgyűlési iratok 582/1836. február 29.

22 Sigmund 1837. 20.

23 Horváth 1848. 18.

A SZOCIÁLPOLITIKA TÖRTÉNETE

voltak. A zuhanyfürdők szintén drágák voltak, közepes áron csupán az ülőfürdőt lehetett igénybe venni. A szolgáltatásokban a magasabb árú új fürdők az árszínvonal emelkedését okozták, és kizárólag az úri vendégek számára létesültek.

2. táblázat A balatonfüredi gyógyfürdőn 1853–1856 között bevezetett új szolgáltatások árai

Új szolgáltatás	1853	1854	1855	1856
		váltóforint és krajcár		
Savó 1 pohárral	0-7½			
Savó fél pohárral		0-2½	0-2½	0-2½
Savófürdő	6-45	6-45	6-45	6-45
Kádas zuhanyfürdő			2-00	
Zuhany a gőzfürdőben	0-25	1-00	1-15	1-15
Gőzfürdő 1. osztályú	3-20	3-20	3-20	2-30
Gőzfürdő 2. osztályú	1-40	1-40		
Bérlet 1. osztályú	15-00			
Iszapfürdő az új házban		2-30	2-30	2-30
Iszapfürdő az ó házban		0-36		
Ülő- (és szemfürdő)			0-30	0-30
Cinkkádiban melegfürdő zuhannyal				2-00

Forrás: VeML Savanyúvízi felügyelői számadások 1853–1856.

Az eddigi kutatás lépten-nyomon hivatkozott a fürdő magas áraira, amelyek elriasztották a szegényeket. A melegfürdő a magas árai miatt a parasztság számára elérhetetlen volt.²⁴

A fürdő árai nem voltak annyira magasak, mint amilyenek azokat az eddigi kutatás beállította. Áremelés pedig valójában csak 1851-ben volt. A szakirodalomban megjelent nézet és az adatok az 1837-ben bekövetkezett, 250 százalékos áremelésről (nem is beszélve annak a nagyipari korszakból visszavetített okáról) egy ritka tévedésen alapulnak.²⁵ A reformkorban kétféle pénzben számoltak: ezüst- és váltóforintban, illetve krajcárban. Egy ezüstforint 2,5 váltóforinttal volt egyenlő, ennek következtében 1837-ben nem volt 250 százalékos áremelés a fürdőn, csupán az történt, hogy 1836-ban ezüstforintban, 1837-ben váltóforintban fejezték ki az árakat. A tihanyi apát és talán Écsy László fürdőfelügyelő gazdasági filozófiája, üzletpolitikája amúgy is más elgondolásra épült, mint amiben az utóbbi évtizedekben élünk (nagyberuházások következtében végrehajtott áremelések).²⁶ A fürdő vezetése minden bizonnyal – az iratokból is érzékelhetően – a kis haszon–nagy forgalom elve alapján működtette a gyógyfürdőt. Az elsődleges cél a vendégkör megtartása és – a szolgáltatások bővítésével, színvonalának emelésével, a szálláshelyek számának növelésével – a bővítése volt. Áremelés 1851-ben történt, aminek oka az iratokból nem derül ki. Ugyanakkor 1852-ben, Ferenc József látoga-

24 Hudi 1989. 128.

25 Vö. Hudi 1989. 114.

26 Vö. Hudi 1989. 114.

tásának évében sem emelt árat az apátság. Ebben az évben a reprezentációs célú kiadásokra, a melegfürdőket kiszolgáló, Bécsből hozatott gőzgép megvásárlására és üzembe állítására hatalmas összeget fordítottak, ennek ellenére pénzügyileg ezt az évet is többlettel zárták.²⁷

Borvidékről lévén szó, a meleg- és hidegfürdők árait érdemes összevetni a szőlőmunkák napszámházaival. 1806-ban még nem volt váltóforint, ekkor a szőlőmunkások 12–36 ezüstkrajcáros napszámházaért dolgoztak a „maguk kenyerén”. Később ezek a bérek 30–90 váltókrajcárnak feleltek meg. Ha az ellátást a gazdától kapták, akkor a napszámháruk annak megfelelően csökkent.²⁸

A melegfürdő árai valóban magasak voltak – 1836-ban az új fürdőházban 75, az ófürdőházban 50 vkr. –, de a közönséges fürdő köpölyözés nélkül csak 15 krajcárba, köpölyözéssel együtt 37,5 krajcárba került. Az árak 1851-ben emelkedtek: új fürdőház 90 kr., ófürdőház 60 kr., közönséges fürdő 20 kr., ugyanaz köpölyözéssel 40 kr.²⁹

A fából épített kabinokban vagy „rekesztékekben” való hidegfürdés árai 1824-ben 12-től 48 vkr-ig terjedtek. 1836-ban a legdrágább hidegfürdő, a „magánfürdő” ára 35 krajcárba csökkent, a közönséges fürdő ára 15 krajcár volt. 1840-ben a közönséges fürdő helyett nyílt egy úri közfürdő 20 vkr-os és egy közönséges fürdő 10 vkr-os áron.

1836-ban a fürdőköpeny kölcsönzése 4, a lepedő 5, a törülköző 1 1/5 ekr-ba került, mind a meleg, mind a tavi hidegfürdőben. A kutatás állításával ellentétben 250 százalékos áremelés itt sem volt, a tévedés alapja ismét a pénznemek eltérő elnevezésének figyelmen kívül hagyása volt. Valójában 1836-tól 1851-ig nem volt áremelés.³⁰ A Zala vármegye által 1818-ban megállapított árakat az 1820-as években csökkentették. A kölcsönzési árak 1836–1851 között nem változtak. A fürdőnadrág kölcsönzése 5 vkr-ba került, a fürdőköpeny 10, a fürdőlepedő 12,5, a fürdőkendő 3, a kádborító 15 vkr-ba. 1851-ben más szolgáltatásokkal ellentétben a kölcsönzés árait csak jelentéktelen mértékben emelték.

Ezek a meleg- és hidegfürdői árak a szegények számára is elérhetőek voltak, s nyilvánvaló, hogy a gyulladással járó betegségekre akkoriban alkalmazott, legfontosabb gyógymód, a köpölyözés árát ha nehezen is, de összpórolta a beteg.

A vendégek

A vendégek számáról hiányos és hibás adatsorok jelentek meg a szakirodalomban. Az 1822–1852 közötti években a (hiányosan dokumentált) vendéglétszám 385 és 2560 között mozgott. A fizető vendégek száma (azonos a szobaszámlákkal) ennél lényegesen kevesebb: 1836–1852 között 333–577 fő. A vendégnévsorokban és a fizető vendégek között számba

27 VeML TAL. Savanyúvízi számadások 1851, 1852.

28 Lichtneckert 1990. 203.

29 A fürdő szolgáltatásainak árai megtalálhatók a korabeli újsághirdetésekből és a savanyúvízi számadásokban.

30 Vö. Hudi 1989. 115.

A SZOCIÁLPOLITIKA TÖRTÉNETE

vettek kivétel nélkül az úri vendégeket jelentették. Az úri vendégek összes száma a fizető vendégek számának durván a 3–5-szöröse.

3. táblázat A fizető és úri vendégek és a köpölyözöttek száma és aránya 1822–1852 között

Év	Fizető vendégek	Úri vendégek száma	Köpölyözöttek száma	Köpölyözöttek és úri vendégek aránya
1822		385	1809	4,7
1823		507		
1827 ³¹		566		
1828		607	1520	2,5
1830		566	1877	3,3
1832		626	2083	3,3
1833		430		
1834				
1835	90	663	945	1,4
1836	339	1050 ³²	1609 ³³	1,5
1837	409		1071	
1838	341 ³⁴	1000 ³⁵	1736	1,7
1839	343	1443 ³⁶	1345	0,9
1840	333	1561	1354	0,9
1841	360	1799	1929	1,1
1842	362	1708	1740	1,0
1843	385	1542 ³⁷	1331 ³⁸	0,9
1844	375	1348 ³⁹	1964 ⁴⁰	1,5
1845	367	1327	1735	1,3
1846	365	1815	2145	1,2
1847	577	2167	1477	0,7
1848	340 ⁴¹	2270	1553	0,7
1849	533	2560	1590	0,6
1850	546	2112	1668	0,8
1851	472 ⁴²	2055	1200	0,6
1852	489	2044 ⁴³	1286	0,7

Forrás: VeML, ZML. Fürdőorvosi jelentések 1822–1842, VeML Savanyúvízi felügyelői számadások 1836–1852, Horváth 1848, Jalsovics 1878.

31 Számított adat. Az 1828. évi jelentés szerint az előző évben 11 úri és 33 zsidó vendéggel kevesebb volt.

32 Hudi szerint 1150, de 1836-ban „a keresztény úri vendégek száma többre ment nyolcadfél száznál”, tehát 750 felett volt. A zsidó vendégek száma közel 300 volt.

33 A fürdőorvosi jelentés szerint 1557, a számadásban szereplő adatot közöljük.

34 Ennyi szobaszámla volt.

35 Valójában 1000 feletti.

36 Hudi szerint 1143, de az orvosi jelentés és Horváth szerint is 1443.

37 Adler, Horváth Bálint és Jalsovics adata, Hudi szerint 1752. Jalsovics 1878.

38 Az orvosi jelentésben 1273.

39 Az orvosi jelentésben 1018, esetleg 1318.

40 Az orvosi jelentésben 1905.

41 A szobaszámla kettővel kevesebb.

42 Ennyi szobaszámla volt.

43 Jalsovics adata, Hudinál 1925.

A szegények számának behatárolására az egyik lehetőséget a köpölyözöttek száma adja, amelyet ha összevetünk az összes úri vendég számával, akkor megállapítható, hogy 1839-ig az előbbiek száma minden évben jelentősen meghaladta az utóbbiakét. Adler fürdőorvos a köpölyözötteket azonosította a paraszttal, szegényekkel, a plebszel, emiatt nyilvánvaló, hogy ezekben az években, de több esetben később is, a parasztok, szegények száma a füredi gyógyfürdőn meghaladta az úri vendégek számát.

A melegfürdők, a kezelt betegségek és a köpölyözés

A savanyúvízi gyógyfürdőn kezelt betegségekről és a balatoni víz javallatának eseteiről a legfontosabb forrás Adler József fürdőorvosnak a helytartótanács, Zala vármegye és a tihanyi uradalom számára készített jelentései, amelyek szerint a savanyúvizet és a balatoni fürdést sokféle betegség kezelésére használták és javallották. Adler jelentéseinek egyik pontja tartalmazza azt, hogy hány személyen vágtak eret és hány személyt köpölyöztek az adott évben. Míg érvágás csak néhány tucat esetben történt, a köpölyözöttek száma 1822–52 között 945 és 2145 között mozgott. Számuk 1822-ben 4,7-szerese a hivatalos nyilvántartásban szereplő úri vendégek számának, s bár a későbbiekben ez az arány fokozatosan csökken, el kell ismerni, hogy őket illetően évről évre az úri vendégsereghez hasonló nagyságrendű tömeg megjelenéséről van szó. E jelentős létszám nem lehet azonos az úri vendégekkel, mivel azoknak nyilván csak kisebb része vette igénybe ezt a szolgáltatást. Ennél is többről van szó: Adler 1822. évi jelentésében nemcsak azt írta le, hogy 24 személyen végeztek érvágást és 1809 személyen köpölyözést, hanem azt is, hogy „a parasztokon az érvágást és köpölyözést (sic) ugyanazzal a korlátozással és móddal végezték, amelyet a fürdőorvos előző évi jelentésében is leírt”. (Venae sectiones et scarificationes rusticorum sub restrictione ac modalitate in relatione mea anni praecedentis Ex. Consilio Regio L. H. humillime expositae hoc anno quoque institutae sunt.)⁴⁴ Az 1828. évről készített orvosi jelentés még ezen is túlmegegy, mert a köpölyözötteket – 1520 személy – teljesen azonosítja a néppel. „Numerus individuorum ex classe plebeje per decursum aetatis scarificatorum in 1520, venam secari curantium autem in 18-um constitit.”⁴⁵ A vendégek száma ebben az évben 607.

A köpölyözés helyi vérelvonást jelent, amellyel a gyulladásokat kezelték. Egy harang alakú üvegburával végezték, amelyet előzőleg felmelegítettek. Így amikor ráhelyezték a testre, a levegő kihűlése során vákuum keletkezett. A búra mozgásával a vákuum alaposan megszívta a gyulladt részt. Véres köpölyözésnél a bőrt a köpöly alkalmazása előtt átmetsztették. Az eszköz szivattyús változata máig megtalálható a kórházakban. A gyógykezeléshez bükkfából csináltattak köpölyöző székeket.

44 VeML TAL. Actorum et correspondentiarum... Fasc. VI. Nr. 728.

45 ZML. Zala Vármegye Nemesi Közönségének iratai. Köz- és kisgyűlési iratok 3106/1828. november 17.

A SZOCIÁLPOLITIKA TÖRTÉNETE

A gyógyfürdő 1851. évi leltárában 6 köpölyöző gép és 400 köpölyöző üveg volt. Míg az érnyitást az 1840-es években Packl János helybeli orvosmester végezte, addig a köpölyözést Drexler Máté köpölyöző mester, aki a kezelésért befolyt összeg 6 százalékát kapta. A fürdők üzemeltetésének joga és a köpölyözés a seborvosi szakma kulcskérdése lett a 18–19. században, és nem véletlen, hogy a füredi gyógyfürdő alapítójának, a soproni származású, de székesfehérvári polgár Flasker Andrásnak saját városában elhúzódtó vitás ügye volt egy Axmann nevű társával, de Füreden is volt vitás ügyük emiatt a seborvosoknak.⁴⁶

A Kopácsy József királyi biztos által a tihanyi apátsági uradalom és a fürdőorvos részére (pro physico ad aquas soterias) 1821. április 11-én kiadott és a fürdőorvos kötelességeit szabályozó instrukció 5. pontja szintén világosan megfogalmazta: a fürdőorvos a gyógyítandó betegségekben serényen forgatja magát, serénységgel és nyájassággal a szegényebbeknek és a tehetősebbeknek (pauperibus ac opulentioribus) munkájával a szolgálatára lesz.⁴⁷

A parasztok, szegények igénybe vették a melegfürdő szolgáltatásait, s a köpölyözöttek nyilván azért is, mert ezt célszerű volt megtenni a kezelés minél nagyobb határfoka érdekében. A parasztok, szegények számának meghatározásához kétféle adatot lehet felhasználni: 1. a meleg közfürdőt igénybe vevők számát, 2. A melegfürdőt és utána a köpölyözést is igénybe vevők számát. Az előbbi ára 15 kr., 1851-től 20 kr., az utóbbié 37,5 kr., 1851-től 40 kr. volt.

4. táblázat A balatonfüredi melegfürdők vendégforgalma az 1836–1852. években

Év	Melegfürdő			Köpölyözés és fürdés
	új házban	óházban	közfürdő	
1836	1465	3409	535	1609
1837	1619	2495	616	1071
1838	1423	2770	690	1736
1839	1600	2711	746	1343
1840	1630	3054	960	1354
1841	1519	3108	934	1929
1842	1805	3521	902	1760
1843	1594	2701	900	1331
1844	1762	3058	1237	1964
1845	1727	2893	896	1735
1846	1941	3427	1159	2145
1847	2590	3693	1392	1477
1848	1411	1822	990	1553
1849	3055	3374	1141	1590
1850	3527	4802	1555	1668
1851	2121	3040	1010	1200
1852	1878	3293	651	1286

Forrás: VeML. Savanyúvízi felügyelői számadások 1836–1852,

46 Lichtneckert 2007.

47 VeML TAL. Actorum et correspondentiarum... Fasc. VII. Nr. 760.

A balatoni hidegfürdők

Meglehetősen elterjedt nézet, hogy a Balatonban nem fürödtek az emberek. Erre bizonyítéknak látszott az, hogy a gyógyfürdő árszabásaiban szerepelt a Balaton vizében való fürdés, de csak úgy, hogy a vizet behordták a melegfürdőkbe és felmelegítették. Hogy mióta fürödnek a Balatonban, azt levéltári iratok alapján nem lehet megállapítani, de Horváth Pál tihanyi apátnak az 1824. május 28-án, Oesterreicher Manes József ügyében a vármegyéhez intézett levelében egy meggyőző bizonyíték olvasható:⁴⁸ „minekutánna a Balaton tavának szélessen ki terjedő körös körül lévő partyain egész 1821-k esztendőig még úri személyek is alkalmasabb helyeken szabad ég alatt meg fürödtek, és sokan a savanyó vízi balatonyi hideg ferdők felállítása után még most is a ferdő ház elmellőzésével a tóóban fürödni nem általlanak, a katonai közönséges karnak 's a polgári szegénységnek az által éppen jó tétemény nem nyújtatik, ha ezek (a mihez nem is szoktak) rekesztékbe fürödni engedtetnek, kik inkább valamint ez előtt a Balatonyban szabad ég és levegő alatt meg tudtak fürödni, úgy ezután is legottan bátrabban és örömöstyebb megfürödnek.” Arról van tehát szó, hogy az emberek fürödtek a Balatonban, ám ezt hivatalos helyeken (de különösen az egyház részéről) nem nézték jó szemmel. Ez 1822, az apátság hidegfürdőjének felállítása előtt is így volt, utána pedig az is belejárt, hogy az efajta fürdőzés után nem volt bevétel. Oesterreicher ajánlata pedig kimondottan a szegényebb sorsúakra és a közlegényekre vonatkozott.

Zákonyi Ferenc említi könyvében, hogy Szily József Pest vármegyei alispán 1783-ban egy tutajszerű fürdőházat építtetett a Balatonra, amelyet azonban egy vihar 1787-ben a tihanyi partokra átsodort, miközben darabokra is tört. Nem lehet megállapítani, hogy erre vagy egy másik hidegfürdőre vonatkozik-e a Nidermayer Ferenc ácsmester által készített költségvetés, amely alapján 190 rajnai forint értékű, elvégzendő javítási munkát 1787. május 15-én hagyott jóvá Tallherr József magyar királyi építész.⁴⁹ Mivel az ácsszámla csak egy meglévő fürdő javításáról szólhat, a Zákonyi által említett 1789-es térképen feltüntetett hidegfürdők is létezhettek, s nem az 1821–22-ben megépült hidegfürdőket ábrázolják.⁵⁰

Ugyancsak a szakirodalomból ismert, hogy 1821-ben építtetett hidegfürdőt a nádorispán a maga és hitvese számára.⁵¹ Ez a magán célú hidegfürdő Horváth Pál tihanyi apátnak Zala vármegyéhez 1825. április 14-én írt levele szerint az arácsi határban létesült.⁵²

A tihanyi apátság levéltárában olyan iratok találhatóak, amelyek bizonyítják, hogy a 19. században az első közcélokot szolgáló hidegfürdőt

48 VeML TAL. Actorum et correspondentiarum... Fasc. VII. Nr. 806.

49 VeML TAL. Acta abbatiae. Capsa 7. Nr. 2. 25.

50 Situationsplan der im Jahre 1789 begonnenen Anlage beim Sauerbrunn im Szalader Comitatus nächst Führed am Platten See. Aufgenommen Ao. 1789. von Fr. Mussil Op. Ing. – Zákonyi 1988. 143–145. – Lipták 1963. 2. sz.

51 VeML TAL. Actorum et correspondentiarum... Fasc. VII. Nr. 728. Relatio physico medica de statu acidularum physici Fürediensis Josephi Adler medio domini et comitatus Excelso Consilio praestita pro anno 1822.

52 VeML TAL. Actorum et correspondentiarum... Fasc. VII. Nr. 806.

Oesterreicher Manes József építtette 1821-ben, de a Balaton azt még ugyanabban az évben összedöntötte.⁵³ Ezután megpróbálta visszaállítani azt „a katonai legénység és az adózók” szolgálatában, de felajánlásával nem élt sem a vármegye, sem az uradalom. Oesterreicher tovább próbálkozott a „katonai ispita” és a hidegfürdő terveinek a megvalósításával, de a legfelsőbb helyen is elutasították.

A szakirodalom szerint a hidegfürdőket 1822-ben nyitották meg, de ezek csak a bencések által felállított fürdők voltak.⁵⁴ Kopátsy József veszprémi püspök és királyi biztos „serkentette” az uradalmat a hidegfürdő felállítására. Mivel az uradalom nem volt felkészülve a javaslat megvalósítására, 1821-ben a pesti nemzeti és a budai német újságokban meghirdette, hogy bárkinek 4 forint bér ellenében engedélyezi a Balatonon hidegfürdő létesítését. Mivel senki sem jelentkezett a hirdetésre, az uradalom a hidegfürdő felállításának a lehetőségét magánszemélyek részére megszüntette, s a maga költségén „a közönség köz hasznára és kedvéért a Felséges Cs. K. Fő Herczeg nádor ispány úr ferdejének formájára egy 6 osztálybul, nevezetesen 4 kisebb és 2 nagyobbul álló ferdőt állított fel a Balatonyban”⁵⁵.

A tihanyi apátság levéltárában megtalálható a bencések által 1822-ben megnyitott hidegfürdő tervrajza.⁵⁶ A tervrajz és a kivitelezés nem egyezik meg teljesen, mert a hat részből álló építmény megvalósult ugyan, de a fürdő orvosának az 1822. évről készített jelentése szerint a nádorispáni hidegfürdő mintájára emelt faépítmény két nagyobb és négy kisebb „osztályból” állt.⁵⁷

Az 1821–22-ben létesített hidegfürdők helyét pontosan meg lehet állapítani a tihanyi apátság levéltárában fennmaradt rajz alapján. Oesterreicher é Horváth háztól délre, az iratok szerint attól délkeletre esett. Ezen a részen az apátság elbontatta a hajdúházat, mert zavarta a Balatonra nyíló kilátást. Részben ugyanezzel indokolta meg az apátság Zala vármegye előtt, hogy miért ellenezte Oesterreicher hidegfürdőjének a visszaállítását. A Horváth háztól nyugatra eső postamesteri ház és a Csépán ház alatti Balaton a sekélysége miatt nem volt alkalmas hidegfürdő létesítésére. Emiatt az apátság a Csépán háztól nyugatra, kb. a mai kikötő irányában építtette meg a hidegfürdőjét. Ugyanitt állt a parton a „polgári ispita”⁵⁸.

1837-ben a hideg magánfürdő 35 vkr., a közönséges fürdő 15 vkr. 1840-ben a magánfürdő 35, az úri közfürdő 20, a közönséges fürdő 10 vkr. 1851-ben ugyanezek az árak 50, 25, 12 ½ vkr.

53 VeML TAL. Actorum et correspondentiarum... Fasc. VII. Nr. 806. – Vö. Hudi 1989. 112. és 13. jegyzet.

54 Vö. Zákonyi 1988. 161, 165.

55 VeML TAL. Actorum et correspondentiarum... Fasc. VII. Nr. 806.

56 VeML TAL. Actorum et correspondentiarum... Fasc. VII. Nr. 806.

57 VeML TAL. Actorum et correspondentiarum... Fasc. VII. Nr. 728.

58 VeML TAL. Actorum et correspondentiarum... Fasc. VII. Nr. 806. A fennmaradt rajzon kívül egy pontosabb is készült a hidegfürdők helyéről, amelyre a tihanyi apát hivatkozott a Zala vármegyéhez küldött 1825. április 14-i levelében.

5. táblázat A balatonfüredi hidegfürdők vendégforgalma az 1836–1852. években

Év	Hidegfürdő			
	magán	úri köz	közönséges	közönséges
1836	2694			
1837	3536		1119	
1838	3786		1339	
1839	5491		1834	
1840	4293	1720		1517
1841	4791	2040		1486
1842	4540	2006		1694
1843	2726	1264		1469
1844	2864	1257		1590
1845	3370	1885		1886
1846	4855	2629		2160
1847	5259	2598		1992
1848	2485	1222		1049
1849	2124	1878		733
1850	6363	3548		1084
1851	2733	2182		2434
1852	4487	3737		2804

Forrás: VeML Savanyúvízi felügyelői számadások 1836–1852,

Anyagi javak és a szegények

A kutatás feltételezi, hogy „A megfelelő kategórián belül a vendég egyféleképpen takarékoskodhatott: mindenből a »közönséges« minőséget, s nem a »finomat« választotta.”⁵⁹

Ezt nehéz lenne bizonyítani. Számszaki adatokkal még nem alátámasztva, de eddigi benyomásaim szerint ez egyáltalán nem volt jellemző a reformkorban a gyógyfürdőn kialakult fogyasztási szokásokra. Inkább az figyelhető meg, hogy mindenki betartotta a szabályokat, s a vagyonának, rangjának megfelelően fogyasztott. Néhány példa említést érdemel. Az árszabásokban külön tüntették fel a társasági ebédet az úri vendégek, és a cselédebédet a többiek számára. 1785-ben a füredi felső vendéglőben négyféle asztal volt: 12 kr-os a cselédség számára, azután 17, 30 és 60 krajcáros.⁶⁰ Az 1823. évi árszabás szerint az ebédlőben elfogyasztott társasági ebéd – „egy levessel, egyféle marhahússal, mellynek kétféle mártalékjai lesznek, kétféle czuspajzzal, sülttel megrakva, kétféle betsinálttal, egy tészta, kétféle petsenye, 's kétféle salátával, kenyér és bor nélkül egy személyre” – 2 vfrt-ba, egy cselédebéd háromféle étellel kenyér nélkül 30 kr-ba került. Extra ellátás is volt: Széchenyi, gr. Festetics Tasziló, a tihanyi apát, Maisson és Clark olyan levest kaptak ebédre, ami fejenként 2 vfrt 30 kr-ba került. Nem is rendeltek második fogást, hanem csak egy whist kártyát. A drága somlai, bársonyosi, tényői borok mellett

59 Hudi 1989. 126.

60 PRT XI. 486.

kimérték olcsóbb tihanyi, azon belül még olcsóbb közbort is 6–10 krajcáros áron, utóbbit az istállók melletti kocsmákban, ahol a kocsisokat, cselédeket, szegényeket szolgálták ki. Deák Ferenc matracon aludt, a szolgálja szalmazsákon, ahogyan a színészek is. Volt cselédgyertya, a középosztálybeliek számára öntött faggyúgyertya, az előkelők és egyes rendtagok számára tökéletes sztearin(faggyú)gyertya, amit a feltalálója után Milli-gyertyának hívtak, ezenkívül az első osztrák szappanfőző társaság által előállított, és Bécsből a seltersi korsókkal együtt importált, finom Apollo gyertya. A középosztálybeliek nem használták cselédgyertyát, hanem idővel ők is a Milli-gyertyával világítottak, s így a kezdetben csak az előkelők számára hozzáférhető új fogyasztási cikk fokozatosan „alászállt” az alsóbb osztályokba. A bútorokból (subláda, asztal, szék, ágy, mosdókasztló) volt „politéros” és fakó, a legtöbb használati tárgyból (köpölkád, fürdőkád, lavór, tükör, öveg pohár, kalamáris, ciha) közönséges és finom, éjjeli edényből öveg és cserép, korsóból zöld cserép és réz, lepedőből, törülő ruhából vászon és gyolcs, matracból 12, 16 és 20 fontos, kanapéból tapacéros és sétatéri, demokratikus viseletnek számított viszont az 1838-tól kölcsönözhető fürdőnadrág, amely gyorsan háttérbe szorította a fürdőköpeny használatát. Ezekkel a bútorokkal és tárgyakkal azonban főleg a szállást foglaló jómódúak, előkelők és cselédek, s nem a parasztok és szegények számára rendezték be a „traktérokot”, vendéglőket.

A szegények számának alakulása

A rendelkezésre álló adatok azt mutatják, hogy a szegények megjelenésében az idők folyamán változások történtek. Ha a gyógyszerrel ellátott szegény betegek számát nézzük, akkor megállapítható, hogy a számuk csökkent. A számított létszám az 1822. évi 135 főről 114, majd 104 főre csökkent, 1832–36 között 58–62 fő, 1838–42 között 22–43 fő.

A szegény betegek kimutatására alkalmas a köpölyözöttek száma. Az úri vendégek aránya jól mutatja a gyógyfürdői forgalomban kitapintható tendenciát. 1822-ben 4,7-szer annyi köpölyözött volt a gyógyfürdőn, mint úri vendég. Első lépcsőben ez az arány 2,5–3,3-szorosra csökkent 1828–1832 között, a második lépcsőben 1835–38 között 1,4–1,7-szeresre, 1839–46 között 0,8–1,5-szörösre, 1847–61 között 0,6–0,8-szorosára.

A köpölyözöttek számához hozzá kell számítani a közönséges melegfürdőt igénybe vevők számát, tehát azokat, akik melegfürdőt vettek, de nem köpölyöztették magukat. Ezenkívül hozzájuk számítandók a közönséges hidegfürdőt igénybe vevők is. Azt azonban nem lehet tudni, hogy ki hányszor vett közönséges meleg- és hidegfürdőt, a számuk hány parasztot és szegény vendéget takar. Ha a hideg magán- és úri közfürdőt használók összes számát elosztjuk a vendégnévsorokban szereplő úri vendégek számával, akkor kiderül, hogy a balatoni úri fürdőzők száma 1840–52 között az 1,6–4,7-szerese az úri vendégek számának, tehát maximálisan 1,6–4,7-szer fürdött egy személy. A melegfürdők esetében 1,4–3,9-szeres arányról van szó. Ez támpontot ad a közönséges hideg- és melegfürdőt igénybe vevők számának megállapításához is.

A parasztfürdők Füredről Vérkútra való áttelepítésének tervét nem hajtották végre. A füredi gyógyfürdőre továbbra is jártak parasztok és szegények, igaz, az úri vendégekhez képest egyre csökkent az arányuk, aminek okát az iratok alapján nem lehet megállapítani, mivel ezt célzó intézkedések nem születtek vagy írásos nyomuk nem maradt. Feltételezhető, hogy a szegények visszaszorulása a gyógyfürdőn spontán módon ment végbe, s okát elsősorban a gyógyfürdő fejlődésében, a szolgáltatások drágulásában kell keresni.

Irodalom

- Horváth Bálint (1848): A' füredi-savanyúvíz 's Balaton' környéke. Kézi-könyvül a' savanyúvízi 's balatongőzösi minden karu, 's rendü tisztos vendégeknek írta Horváth Bálint pannonhegyi sz. benedek rendü, bakonykajári egyház' papja. Magyar-Óvárótt.
- Hudi József (1989): A balatoni fürdőskultúra a reformkorban. Zalai Gyűjtemény 28. Zalaegerszeg.
- Jalsovics Aladár (1878): A balatonfüredi gyógyhely és kirándulási helyei. Bp.
- Katona Csaba (1998): A balatonfüredi fürdővendégek társadalomtörténeti vizsgálata (1840–1916). (Kézirat) Bp.
- Lichtneckert András (1990): A balatonfüred–csopaki borvidék története. Veszprém.
- Lichtneckert András (2006a): A füredi savanyúvízi gyógyfürdő kezdetei 1702–1755. Füredi História. VI. évf. 14. sz. 24.
- Lichtneckert András (2006b): Szenzációs levéltári anyag. Két évszázados füredi szívgyógyászat! Balatonfüredi Napló. VI. évf. (2006. október) 10. sz.
- Lichtneckert András (2007): Új adatok a füredi savanyúvízi gyógyfürdő történetéhez 1674–1822. Alba Regia Múzeumi Évkönyv. (Megjelenés alatt)
- Lipták Gábor (1963): Balatonfüred fejlesztési terve a XVIII. században. Magyar Építőművészet. 2. sz.
- Mangold, Heinrich (1863): Der Kurort Füred am Plattensee, (Balaton Füred) vom historischen, physikalisch-chemischen, medizinischen, öconomischen und sociellen Standpunkte. Balaton-Füred.
- Oláh János (1834): Balaton mellyéki tudósítások barátságos levelekben. Tudományos Gyűjtemény. III. 65.
- PRT XI. = A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története. Szerk. Erdélyi László, Sörös Pongrácz. XI. Bp. 486.
- Sigmund, Carl Ludwig (1837): Füred's Mineralquellen und der Plattensee für Aerzte und Badegäste. Pest.
- Zákonyi Ferenc (1988): Balatonfüred. Adalékok Balatonfüred történetéhez a kezdetektől 1945-ig. Veszprém.

LICHTNECKERT ANDRÁS

Füred, a parasztok és szegények fürdője

A balatonfüredi savanyúvízi gyógyfürdő működése az új kutatási eredmények következtében 305 éve dokumentálható. A fürdő vendégeinek számát és összetételét az 1830-as évek óta ismerjük. A nyomtatásban megjelent vendégnévsorok feldolgozására épülő társadalomtörténeti elemzések eddig azt hangsúlyozták, hogy Balatonfüred a reformkorban a gazdagok és a jómódúak gyógyfürdője volt. A forrásanyag teljes körű számbavételéből azonban megállapítható, hogy 1848 előtt a gyógyfürdőn a parasztok és szegények az úri vendégekhez hasonló nagyságrendben jelentek meg és vették igénybe a gyógyfürdő szolgáltatásait, elsősorban a gyulladások kezelésére alkalmazott köpölyözést. A „plebsz” jelenléte a gyógyfürdőn az intézmények, a nyelvhasználat, a gyógyvízfogyasztás, a fürdők szerkezete, a szolgáltatások és az árak, a vendégek és a köpölyözöttek száma és összetétele alapján követhető és bizonyítható. A számbeli adatok azonban a szegények egyre csökkenő jelenlétét tükrözik az 1836–1852 közötti években.

A 19. század végén a helyi lap egyik újságírója a balatonfüredi fürdőhelyet egy előkelő dámához hasonlította, „akit” az elegancia és az etikett okozta feszélyezettség jellemez, szemben Almádival, ahol a veszprémi polgárok fesztelenül és felszabadultan töltötték szabad idejüket, mókáztak, mulatságaikon járták a tóparton a bokaficamító gyöpös-csárdást. Úgy látszik, Füred a gazdagok és jómódúak, vagy ahogyan a 19. századi forrásokban írták: az úri vendégek fürdője volt.

Kutatásaim során azt tapasztaltam, hogy a reformkor eleje, közepe a füredi gyógyfürdőn erősen különbözik az 1840-es és különösen az 1850-es évektől. A feudális társadalom másképpen bánt a szegényekkel, mint a polgári. Ebben találtak megoldásokat a szegények gondjaira, törődtek velük, ám a szociális és egészségügyi gondoskodást inkább csinálták, mintsem beszéltek volna róla, emiatt nem könnyű a történetének a megírásához szükséges forrásokat megtalálni. Természetesnek vették a szegénységet, s nem is valószínű, hogy azt az egyén hibájának tekintették. A tehetség, munkabírás, szorgalom és takarékoság elvein felépülő pol-

gári társadalom azonban az egyén hibájának tudja be a szegénységet, a társadalmi süllyedést. A vagyoni különbségek és a rangok következményei megjelentek a társadalmi életben, az érintkezésben, a nyilvánosságban, a szegények pedig maguktól is tudták, hova tartoznak, s hogy hol illik és nem illik megjelenniük.

Az utóbbi időben a füredi gyógyfürdőről és balatoni fürdőről szóló gyarapodó publikációk szerzői elsősorban a savanyúvízi gyógyfürdő és fürdőtelep vendégeinek összetételére koncentráltak. A publikációk megerősítették azt, amit a fenti idézet is kifejez, hogy ti. a füredi fürdő vendégei elsősorban a jómódúakból tevődtek össze.¹ A kutatás elsősorban a vendégnévsorokra, fürdőlistákra épült, s forrásként felhasználta a korabeli publicisztikát és szépirodalmat is.

Ez a kép véleményem szerint ugyanazért alakulhatott ki, amiért a fürdő kezdeteinek kérdésében is elfogadták az 1743-as évszámot, vagy mellőzték a szívgyógyászat kezdeteire vonatkozó iratokat. Ahogyan a bencés hagyomány kritika nélküli átvétele miatt háborítatlanul maradt két és fél évszázadon keresztül a kezdet helytelen évszáma, ugyanúgy a füredi gyógyfürdő működése során keletkezett egyes iratoknak és a gyógyfürdő által terjesztett propagandatermékeknek a szellemét is mindenfajta kételkedés nélkül elfogadta a kutatás. Ehhez járult még az idegen nyelvű levéltári források „következetes” mellőzése.

Orzovenszky Károly, a hosszú ideig működő Adler József után kinevezett fürdőorvos 1854. évi jelentése szerint a vendéglajstromok még az úri vendégeknek is csak egy szűkített körét tartalmazták: „A fürdővendégek száma ez évben 1387-re ment. E' szám a' múlt évekkel összehasonlítva kisebbnek látszik ugyan, de mégis, mint hitelt érdemlő személyek nyilváníták, soha egyszerre oly huzamos ideig itt tartózkodó vendégre nem emlékeznek, mint e' nyáron. A látszólag csekélyebb szám tehát könnyen magyarázható, főleg ha vesszük, miszerint alólírt arra szólítá fel az ügynöki hivatal, hogy a' vendég-lajstromba csak azok véssenek fel, kik a' fürdőhelyen legalább nyolcz napot töltenek, 's a' csupa átkelő vendégek között legfellebb némely nevezetességek soroltattak közbe, hogy kitűnjék, miképp becses pártolásukra számot tartunk, 's hogy ennél fogva ők intézetünk virágzását jobban szívükön viseljék.” Másutt ezt írja: „Az ez évi összes fürdővendégek között (1387) a' külföldre 11, Bécsre 30, Budapestre 302 esik, a' többi az ország összes helyeire. Ezen számnak harmadát a' betegek tették, a' többi a' betegek kíséretére 's szolgálatára vehető, 's egy része csupán szórakozás kedvéért mulatott itt. A' betegek között továbbá 300 's így a' vendégek összes számának körülbelül egy negyede kívánt orvosi felügyelet alatt lenni.”²

Az 1785. december 7-én kelt, német nyelvű fürdőszabályozás 7. pontjában rendelkeztek az árnyas sétányok létesítéséről, amelyek „a betegek és különösen a szegény nép számára” szükségesek.³

Az 1786-ban kiadott fürdőszabályzat 15. pontja a pipázás tilalmáról

1 Katona 1998. – Hudi 1989. 109–135.

2 Veszprém Megyei Levéltár (VeML), Tihanyi Apátság Levéltára (TAL). Savanyúvízi iratok. Capsa 7. Nr. 56. jelzettel.

3 VeML TAL. Acta abbatiae. Capsa 7. Nr. 2. 15.

szól, s ebben említik az alacsonyabb sorsú embereket, akiket a rendfenn-tartó „politizai katonák” meginthetnek és pipájukat elvehetik, ezzel szemben a nagyobb rangúakat a fürdőbiztosnál bejelentik. A szabályzat 21. pontjában rendelkeztek a fürdőre érkező idegen cselédekről, akiknek az útleveleiket (passusait) be kellett mutatniuk, és a nagyobb rangú új vendégekről, akiknek a nevét, rangját, lakását feljegyezték. Már itt látható a később is jellemző probléma: a nyilvántartott vendég kizárólag az úri vendég. A politizai katonák „a koldusbőrben lappangó csalfa embereket vizsgálják, sőt emiatt akármely koldust is az ajtók elöl eltiltanak, a való-ságos szegényeket pedig a Pol. Komissárius a gazdagabbaknak fogja re-kommandálni és a Kápolna ajtajában álló perselyből, minden szombaton alamizsnát osztogat. (Ha lesz benne.)”⁴

A szegények hét évtizeddel később is jelen vannak a fürdőn. Az 1855. május 18-án kiadott helytartósági rendelet alapján a gyógyhelyi díjak megállapításakor a szegénységi bizonyítvánnyal rendelkezőket és a 15 éven aluli gyerekeket mentesítették a díjfizetés alól.⁵ A fürdőhelyi bizottság 1857-ben a cselédektől egységesen 30 krajcár kurtaxa beszedését ja-vasolta.⁶

A téma egyik kutatója több alkalommal is megfogalmazza véleményét a fürdőközönség társadalmi összetételéről, miszerint a törzsközönseget ekkor, s később is a „középosztálybeliek” alkották: vármegyei birtokos köznemesek, tisztviselők, uradalmi tisztek, értelmiségiek, városi pol-gárok és kereskedők. 1840-ben (1470 vendég) „a fürdő közönségét a tár-sadalmi hierarchia felső és középső részén elhelyezkedő csoportok alkot-ták”. „...itt nem a teljes társadalmi vertikumot látjuk viszont, hanem azon csoportokat, amelyek megindultak a polgárosodás útján”.⁷ „Egy azonban bizonyos: a köznép, a környező parasztság nemhogy ekkor, még száza-dunk elején is idegenkedett a Balatontól, s csak aratás idején fordított meg benne. A melegfürdő magas árai miatt volt elérhetetlen számára.”⁸

A szegények fürdőjének a kutatás a parasztfürdőket tekintette, pl. a vérkúti fürdőt. „Távolabb, a zánkai közbirtokosság által épített fürdő-háznál, melyben a fürdés jóval olcsóbb volt a füredinél, biztosan meg-fordultak a kisnemesek mellett parasztok is.”⁹ Hasonlóan vélekedik a téma másik kutatója is: „A nemességnél a felső- és középbirtokosságnál megvolt az anyagi alapja annak, hogy évente visszatérő vendégek lehes-senek egy-egy fürdőhelyen, míg a hétszilvafásoknak jobbadán be kellett érnie parasztfürdőkkel igaz, igényeik sem voltak magasabbak.” Az árny-oldalon a krakélerek, koldusok, kéjleányok, tébolyodottak, prostituáltak helyezkednek el.¹⁰

4 Magyar Hírmondó. Bécs. 1786. Bőjt-más hava 18 napján szombaton költ 22. levele. 173–176, 195–196, 211–212.

5 A német nyelvű instrukció megtalálható: VeML Balatonfüredi fürdőbizottsági ülések (1855–1913) jegyzőkönyvének 1–4. lapján, a fürdőbizottság 1855. július 26-i ülésének jegy-zőkönyve az 5–6. lapon. Közli Zákonyi 1988. 200–202.

6 Uo. 1857. augusztus 24. 14–15.

7 Hudi 1989. 133.

8 Hudi 1989. 128.

9 Hudi 1989. 128.

10 Katona 1998. 7, 35.

Intézmények

A kérdés megközelítéséhez az első utat az intézmények adják. A füredi fürdőtelepen voltak olyan intézmények, amelyek kimondottan a szegények számára létesültek, vagy a szegények, szegény betegek ellátásával is foglalkoztak.

A fürdőtelepi kórház („polgári ispita”) a szegény betegek részére a mai kikötő bejáratának közelében, a fürdőtelep nyugati szélén létesítették. A szakirodalomban a kórház felállítását többen 1821-re teszik, Horváth Bálint pedig teljesen tévesen 1822-re, amikor szerinte a kis kórház négy ágygal felállították.¹¹ Adler József orvosdoktor, Devecsery György kasznár és Biró Ferenc alszolgabíró 1821. július 16-án kelt feljegyzése szerint „az uradalomból és a vendégektől származó 645 frt bevételből a füredi savanyúvízi újból felállított kórházra tett költségek 455 frt 51 krajcárra rúgtak.”¹²

Az iratokból tehát nemcsak az derül ki, hogy 1821-ben létesítették a kórházat, hanem az is, hogy újra alapították, tehát az eredeti alapítás korábbi. 1795. május 13-án kelt a füredi szegények intézetének tervezete, amelyet Oesterreicher Manes József dolgozott ki. A tervezet részletesen szabályozza a kegyes adományok gyűjtését. 1795-ben 144 rajnai forint gyűlt össze a szegény betegek javára. A tihanyi apátság levéltárában őrzött tervezet mellett megtalálható a keltezés nélküli instrukció is, melyet a füredi savanyúvízi szegények kórházi intézete számára a királyi rendelkezések figyelembe vételével dolgoztak ki.¹³

Míg a „polgári ispita” által kezelt, kevés beteg elhanyagolható létszámú volt, addig a gyógyfürdőn működő patika már nagyobb számú szegény beteget szolgált ki. A szegények ingyenesen jutottak hozzá a gyógyszerhez, a gyógyszerész magára vállalta a szegények részére kiadott gyógyszerek árának egyik felét, az az uradalom fizette a másik felét. A teljes összeggel számolva, a legtöbb 1822-ben 31 ezüstforint (efrt) 11 krajcár (kr.), a legkevesebb 1839-ben 5 efrt 2 kr. volt, amit a szegények részére gyógyszerben kiadtak.

A gyógyszerrel ellátott betegek számát nem ismerjük, de a pápai és a veszprémi gyógyszerterek hasonló célú iratai alapján következtethetünk a nagyságára. Az 1828/29. esztendőben a veszprémi Fekete Sas, a pápai Bisitzky-féle és a könyörülő barátok gyógyszerterében 1662 szegény és rab részére 386 efrt és 11 kr. értékben szolgáltak ki gyógyszert. Az egy főre eső ingyenyógyszer átlagértéke 13,9 kr. volt. Ennek alapján – a füredi összeget elosztva az egy főre eső átlagos gyógyszerértékkel – a füredi gyógyfürdői patikában gyógyszerrel ellátott, szegény betegek száma az 1822–1844. években 22 és 135 fő között mozoghatott, az évi átlag 67 fő.¹⁴ A számított adatok egyértelműen csökkenő tendenciát mutatnak.

11 Horváth 1848. 3.

12 VeML TAL. Actorum et correspondentiarum... Fasc. VII. Nr. 806.

13 Mindkét irat jelzete VeML TAL Acta abbatiae. Capsa 7. Nr. 2. 27.

14 VeML Veszprém Vármegye Nemesi Közönségének iratai. Köz- és kisgyűlési iratok 2102/1830.

1. táblázat A szegények részére kifizetett gyógyszerek értéke és a szegények becsült száma 1822–1844 között

Év	Szegények gyógyszere ezüstforint – krajcár	száma
1822	31–11	135
1828	26–26	114
1830	24–02	104
1832	13–46	59
1835	13–20	58
1836	14–24	62
1838	9–00	39
1839	5–02	22
1842	10–04	43
1843	14–10	61
1844	10–09	44

Forrás: VeML, ZML, Fürdőorvosi jelentések 1822–1842.

A szegényeknek a gyógyfürdőn való jelenlétét bizonyítja a számukra létesített istállók melletti kocsmá is, ahol a kocsisokon, cselédeken kívül nyilván a szegények is fogyaszthattak. Ez arra is példa, hogy miképpen tudták elkülöníteni a fürdőn tartózkodó úri vendégektől a szegényeket.

Nyelvhasználat

A kérdés megközelítéséhez a második lehetséges utat a hivatalos iratokban tapasztalható nyelvhasználat adja. Adler József fürdőorvos 1821-től több mint három évtizeden át a gyógyfürdő működéséről beszámoló, éves jelentéseiben rendszeresen az „úri vendégek” kifejezést használta, amelyben az „úri” nem egy kiüresedett tartalommal bíró, állandó jelző, hanem a vendégek egy meghatározható, a vendégnevsorokban szereplő körének megkülönböztetése. Az „úri” ellenpárja a korabeli nyelvben a „közönséges” (hétköznapi, átlagos) szó volt, amely lépten-nyomon felbukkan a fürdőről szóló iratokban. Olykor az iratokban és a fürdőről szóló irodalomban ezt a konkrétabb „paraszt” megjelöléssel helyettesítették. Latin nyelvű iratokban a betegek egy meghatározható körére a „plebs” kifejezést is alkalmazták, amellyel nyilvánvalóan nem az úri vendégeket jelölték. A „vendég” kifejezést tulajdonképpen a paraszttal, szegényekkel társítva nem is használták.

A gyógyvíz-fogyasztás

A szegények számára gond nélkül és korlátlanul hozzáférhető volt a savanyúvíz, igaz, csak a helyszínen. Zákonyi Ferenc írja monográfiájában, hogy a savanyúvíz helybeni fogyasztása II. József 1784. január 18-i rendelete szerint ingyenes volt.¹⁵ A palackokban és kőkorsókban elszállított savanyúvízért fizetni kellett, emiatt a szegények ezt aligha vették igénybe. A kaposvári, somhegyi (Bakonybél) és vétyemi (Tormafölde) üveg-
hutákban előállított savanyúvizet palackokban és kőkorsókban értékesítették. 1846-ban bonyolították le a legnagyobb forgalmat: 201 704 palackot és korsót.¹⁶ Zákonyi Ferenc is írt a kőkorsókról, amelyekben a savanyúvizet távolabbra szállították.¹⁷ A számadásai iratokból, számlákból megállapítható, hogy seltersi (Hessen) kőkorsókról van szó, melyeket az 1830–50-es években importáltak M. Berkowitsch bécsi kereskedő közvetítésével. Zákonyi idejében ilyen kőkorsó nem került elő, a szűkebb ismeretségi körömben rövid idő alatt több ún. kis seltersi kőkorsót (ürtartalma 1,5 messzely, azaz 0,63 liter) azonosítottunk. A palackon a készítő azonosító szám (Num. 62. stb.), és Selters Nassau vagy Herzogtum Nassau Selters körlenyomat látható porosz címerrel. Van egy korábbi változat is a nassauai korszakból. Mivel legalább 20 ezer darabot importáltak a Kannenbäckerland (Rajna-Pfalz) nevű fazekasközpontból, minden valószínűség szerint több ilyen kőkorsó lehet még a Balaton-felvidéken.

Szállás

A 19. századi iratokból nem derül ki, hogy a fürdőn tartózkodó szegények hol szálltak meg. Détsy Sámuel, a Magyar Kurír szerkesztője a fürdő 1796. évi állapotairól és a melegfürdőkről írva adja a választ: „Egy-néhány épületet tétetett oda a földes úr, mellyekben az odagyülni szokott vendégek rész szerént mulathatták is magukat. A két esztendővel előbb (1794) készített épületnek alsó részében vagynak a fürdőházak, a közönségesek és magánosok, a felső részében 13 vendégszobák, de nem egyarányúak, hanem némelyek nagyobb, némelyik kisebb. Ezeken kívül két vendég épület vagyon, úgymint délre a Balaton partján egy nagy L formára készült épület, amellyben lévő vendégszobáknak ajtaji rész szerént a savanyu kutakra, rész szerént napnyugatra és északra nyilnak. Azon két dombotskának egyikén, mellyek között a savanyu vizet tsergedő kutak vagynak, napnyugat felé fekvő egyikén vagyon a felső vendéglő ház, melynek ebédlő és jádzó szobái elég tágasak. A padlásán vagynak oly szobátskák is, mellyekben az alacsonyabb sorsu vendégek szoktak szállani.”¹⁸

1786. április 30-án, a Savanyúvíznél bevezetendő rendszabályok ügyében üléselő deputáció összeíratta a rendelkezésre álló szálláshelyeket:

15 Zákonyi 1988. 129.

16 Az adatok a monográfiához való adatgyűjtésből származnak.

17 Zákonyi 1988. 129.

18 Magyar Kurír, Bécs. 1796. II. fertály. 628. – Zákonyi 1988. 147–148.

Füreden 75 szoba, 7 konyha, 2 istálló 120 lóra, Arácson 152 szoba, 50 konyha, 35 istálló 319 lóra, a nemeseknél 18 szoba, 1 konyha.¹⁹ Ezért írhatta Oláh János 1834-ben a Tudományos Gyűjteményben azt, hogy „Arács Fürednek mintegy vendégfogadója”. Ezek a szálláshelyek elsősorban az úri vendégek elhelyezését szolgálhatták.²⁰

A fürdők szerkezete, szolgáltatások és az árak

A drágább magánfürdőházak mellett már Détsy Sámuel írásában megjelentek a közönséges fürdőházak, amelyek rendeltetéséről közelebbit nem lehet megtudni a tudósításból. A fürdők szerkezete fokozatosan alakult ki és fejlődött.

Az 1835. évi fürdőorvosi jelentés szerint: „meleg ferdő szobák száma lesz 23 (eddig csak nyolcz használható volt) a’ két nagy paraszt ferdőkön kívül, illy javítottak, szépítették és gyarapítottak után Füred bizonyosan Európának első rangú ferdő intézetei közé számíttandó lészen”.²¹

Carl Ludwig Sigmund 1837-ben megjelent munkájában is említi a parasztfürdőket, amelyek számos kellemetlenséget okoztak a vendégeknek, ezért a vérkúti forráshoz való áthelyezésüket tervezték: „Die Bauernbäder, welche der Badedienerschaft und den Gästen manche Unannehmlichkeiten verursachen, und auch ihrem Zwecke minder entsprechen, sollen, einem schon mehrmals erörterten Plane gemäss, an die Quelle zu Verkut bei Zánka übersetzt werden.”²²

Horváth Bálint imertetése szerint 1848-ban 42 kád állt a két fürdőházban, 14 az ófürdőházban 50 váltókrájárért (vkr.), 9 az új fürdőházban 75 vkr-ért. Mindkét helyen a kádakat külön szobákban helyezték el. „Van még 19 fürdő parasztfürdő neve alatt, 16 férfiak, 3 némberek részére...” A parasztfürdők, a hivatalos árjegyzékben „közönséges melegfürdők” ára 15 vkr. Korábban is két közönséges fürdő volt 6, illetve 20 káddal és valamivel olcsóbb árakkal: előbbi 12, utóbbi 8 vkr-ért.²³ A parasztfürdőket tehát nem szüntették meg, 1848-ban is működtek Füreden ilyenek a melegfürdőkben.

A balatoni hidegfürdőkben 1836-ban csak magánfürdő volt, 1837-től 1839-ig magánfürdő 35 vkr-ért és közfürdő 15 vkr-ért. 1840-től a közfürdő két részre bomlik: úri közfürdőre (20 vkr.) és közönséges fürdőre (10 vkr.). Utóbbi nyilván a parasztfürdővel azonos.

Ez a szerkezet nem változott 1853-ig, amikor új szolgáltatásokkal gazdagodott a melegfürdő kínálata. 1853-ban a savóitalt (szénsavas gyógyital) olcsó áron vezették be, a savófürdő azonban az addigi legdrágább szolgáltatásként jelent meg 6 vfrt 45 kr-os áron. Az ugyanabban az évben bevezetett gőzfürdő, 1854-től az iszapfürdő, 1856-tól a cinkkádás való fürdő a savófürdő után következő, legmagasabb árú szolgáltatások

19 VeML TAL. Acta abbatiae. Capsa 7. Nr. 2. 22.

20 Oláh 1834. 65.

21 Zala Megyei Levéltár (ZML). Zala Vármegye Nemesi Közönségének iratai. Köz- és kisgyűlési iratok 582/1836. február 29.

22 Sigmund 1837. 20.

23 Horváth 1848. 18.

A SZOCIÁLPOLITIKA TÖRTÉNETE

voltak. A zuhanyfürdők szintén drágák voltak, közepes áron csupán az ülőfürdőt lehetett igénybe venni. A szolgáltatásokban a magasabb árú új fürdők az árszínvonal emelkedését okozták, és kizárólag az úri vendégek számára létesültek.

2. táblázat A balatonfüredi gyógyfürdőn 1853–1856 között bevezetett új szolgáltatások árai

Új szolgáltatás	1853	1854	1855	1856
		váltóforint és krajcár		
Savó 1 pohárral	0-7½			
Savó fél pohárral		0-2½	0-2½	0-2½
Savófürdő	6-45	6-45	6-45	6-45
Kádas zuhanyfürdő			2-00	
Zuhany a gőzfürdőben	0-25	1-00	1-15	1-15
Gőzfürdő 1. osztályú	3-20	3-20	3-20	2-30
Gőzfürdő 2. osztályú	1-40	1-40		
Bérlet 1. osztályú	15-00			
Iszapfürdő az új házban		2-30	2-30	2-30
Iszapfürdő az ó házban		0-36		
Ülő- (és szemfürdő)			0-30	0-30
Cinkkádiban melegfürdő zuhannyal				2-00

Forrás: VeML Savanyúvízi felügyelői számadások 1853–1856.

Az eddigi kutatás lépten-nyomon hivatkozott a fürdő magas áaira, amelyek elriasztották a szegényeket. A melegfürdő a magas árai miatt a parasztság számára elérhetetlen volt.²⁴

A fürdő árai nem voltak annyira magasak, mint amilyenek azokat az eddigi kutatás beállította. Áremelés pedig valójában csak 1851-ben volt. A szakirodalomban megjelent nézet és az adatok az 1837-ben bekövetkezett, 250 százalékos áremelésről (nem is beszélve annak a nagyipari korszakból visszavetített okáról) egy ritka tévedésen alapulnak.²⁵ A reformkorban kétféle pénzben számoltak: ezüst- és váltóforintban, illetve krajcárban. Egy ezüstforint 2,5 váltóforinttal volt egyenlő, ennek következtében 1837-ben nem volt 250 százalékos áremelés a fürdőn, csupán az történt, hogy 1836-ban ezüstforintban, 1837-ben váltóforintban fejezték ki az árakat. A tihanyi apát és talán Écsy László fürdőfelügyelő gazdasági filozófiája, üzletpolitikája amúgy is más elgondolásra épült, mint amiben az utóbbi évtizedekben élünk (nagyberuházások következtében végrehajtott áremelések).²⁶ A fürdő vezetése minden bizonnyal – az iratokból is érzékelhetően – a kis haszon–nagy forgalom elve alapján működtette a gyógyfürdőt. Az elsődleges cél a vendégkör megtartása és – a szolgáltatások bővítésével, színvonalának emelésével, a szálláshelyek számának növelésével – a bővítése volt. Áremelés 1851-ben történt, aminek oka az iratokból nem derül ki. Ugyanakkor 1852-ben, Ferenc József látoga-

24 Hudi 1989. 128.

25 Vö. Hudi 1989. 114.

26 Vö. Hudi 1989. 114.

tásának évében sem emelt árat az apátság. Ebben az évben a reprezentációs célú kiadásokra, a melegfürdőket kiszolgáló, Bécsből hozatott gőzgép megvásárlására és üzembe állítására hatalmas összeget fordítottak, ennek ellenére pénzügyileg ezt az évet is többlettel zárták.²⁷

Borvidékről lévén szó, a meleg- és hidegfürdők árait érdemes összevetni a szőlőmunkák napszámházaival. 1806-ban még nem volt váltóforint, ekkor a szőlőmunkások 12–36 ezüstkrajcáros napszámházaért dolgoztak a „maguk kenyerén”. Később ezek a bérek 30–90 váltókrajcárnak feleltek meg. Ha az ellátást a gazdától kapták, akkor a napszámházaik annak megfelelően csökkentek.²⁸

A melegfürdő árai valóban magasak voltak – 1836-ban az új fürdőházban 75, az ófürdőházban 50 vkr. –, de a közönséges fürdő köpölyözés nélkül csak 15 krajcárba, köpölyözéssel együtt 37,5 krajcárba került. Az árak 1851-ben emelkedtek: új fürdőház 90 kr., ófürdőház 60 kr., közönséges fürdő 20 kr., ugyanaz köpölyözéssel 40 kr.²⁹

A fából épített kabinokban vagy „rekesztékekben” való hidegfürdés árai 1824-ben 12-től 48 vkr-ig terjedtek. 1836-ban a legdrágább hidegfürdő, a „magánfürdő” ára 35 krajcárba csökkent, a közönséges fürdő ára 15 krajcár volt. 1840-ben a közönséges fürdő helyett nyílt egy úri közfürdő 20 vkr-os és egy közönséges fürdő 10 vkr-os áron.

1836-ban a fürdőköpeny kölcsönzése 4, a lepedő 5, a törülköző 1 1/5 ekr-ba került, mind a meleg, mind a tavi hidegfürdőben. A kutatás állításával ellentétben 250 százalékos áremelés itt sem volt, a tévedés alapja ismét a pénznemek eltérő elnevezésének figyelmen kívül hagyása volt. Valójában 1836-tól 1851-ig nem volt áremelés.³⁰ A Zala vármegye által 1818-ban megállapított árakat az 1820-as években csökkentették. A kölcsönzési árak 1836–1851 között nem változtak. A fürdőnadrág kölcsönzése 5 vkr-ba került, a fürdőköpeny 10, a fürdőlepedő 12,5, a fürdőkendő 3, a kádborító 15 vkr-ba. 1851-ben más szolgáltatásokkal ellentétben a kölcsönzés árait csak jelentéktelen mértékben emelték.

Ezek a meleg- és hidegfürdői árak a szegények számára is elérhetőek voltak, s nyilvánvaló, hogy a gyulladással járó betegségekre akkoriban alkalmazott, legfontosabb gyógymód, a köpölyözés árát ha nehezen is, de összpórolta a beteg.

A vendégek

A vendégek számáról hiányos és hibás adatsorok jelentek meg a szakirodalomban. Az 1822–1852 közötti években a (hiányosan dokumentált) vendéglétszám 385 és 2560 között mozgott. A fizető vendégek száma (azonos a szobaszámlákkal) ennél lényegesen kevesebb: 1836–1852 között 333–577 fő. A vendégnévsorokban és a fizető vendégek között számba

27 VeML TAL. Savanyúvízi számadások 1851, 1852.

28 Lichtneckert 1990. 203.

29 A fürdő szolgáltatásainak árai megtalálhatók a korabeli újsághirdetésekből és a savanyúvízi számadásokban.

30 Vö. Hudi 1989. 115.

A SZOCIÁLPOLITIKA TÖRTÉNETE

vettek kivétel nélkül az úri vendégeket jelentették. Az úri vendégek összes száma a fizető vendégek számának durván a 3–5-szöröse.

3. táblázat A fizető és úri vendégek és a köpölyözöttek száma és aránya 1822–1852 között

Év	Fizető vendégek	Úri vendégek száma	Köpölyözöttek száma	Köpölyözöttek és úri vendégek aránya
1822		385	1809	4,7
1823		507		
1827 ³¹		566		
1828		607	1520	2,5
1830		566	1877	3,3
1832		626	2083	3,3
1833		430		
1834				
1835	90	663	945	1,4
1836	339	1050 ³²	1609 ³³	1,5
1837	409		1071	
1838	341 ³⁴	1000 ³⁵	1736	1,7
1839	343	1443 ³⁶	1345	0,9
1840	333	1561	1354	0,9
1841	360	1799	1929	1,1
1842	362	1708	1740	1,0
1843	385	1542 ³⁷	1331 ³⁸	0,9
1844	375	1348 ³⁹	1964 ⁴⁰	1,5
1845	367	1327	1735	1,3
1846	365	1815	2145	1,2
1847	577	2167	1477	0,7
1848	340 ⁴¹	2270	1553	0,7
1849	533	2560	1590	0,6
1850	546	2112	1668	0,8
1851	472 ⁴²	2055	1200	0,6
1852	489	2044 ⁴³	1286	0,7

Forrás: VeML, ZML. Fürdőorvosi jelentések 1822–1842, VeML Savanyúvízi felügyelői számadások 1836–1852, Horváth 1848, Jalsovics 1878.

31 Számított adat. Az 1828. évi jelentés szerint az előző évben 11 úri és 33 zsidó vendéggel kevesebb volt.

32 Hudi szerint 1150, de 1836-ban „a keresztény úri vendégek száma többre ment nyolcadfél száznál”, tehát 750 felett volt. A zsidó vendégek száma közel 300 volt.

33 A fürdőorvosi jelentés szerint 1557, a számadásban szereplő adatot közöljük.

34 Ennyi szobaszámla volt.

35 Valójában 1000 feletti.

36 Hudi szerint 1143, de az orvosi jelentés és Horváth szerint is 1443.

37 Adler, Horváth Bálint és Jalsovics adata, Hudi szerint 1752. Jalsovics 1878.

38 Az orvosi jelentésben 1273.

39 Az orvosi jelentésben 1018, esetleg 1318.

40 Az orvosi jelentésben 1905.

41 A szobaszámla kettővel kevesebb.

42 Ennyi szobaszámla volt.

43 Jalsovics adata, Hudinál 1925.

A szegények számának behatárolására az egyik lehetőséget a köpölyözöttek száma adja, amelyet ha összevetünk az összes úri vendég számával, akkor megállapítható, hogy 1839-ig az előbbiek száma minden évben jelentősen meghaladta az utóbbiakét. Adler fürdőorvos a köpölyözötteket azonosította a parasztokkal, szegényekkel, a plebszel, emiatt nyilvánvaló, hogy ezekben az években, de több esetben később is, a parasztok, szegények száma a füredi gyógyfürdőn meghaladta az úri vendégek számát.

A melegfürdők, a kezelt betegségek és a köpölyözés

A savanyúvízi gyógyfürdőn kezelt betegségekről és a balatoni víz javallatának eseteiről a legfontosabb forrás Adler József fürdőorvosnak a helytartótanács, Zala vármegye és a tihanyi uradalom számára készített jelentései, amelyek szerint a savanyúvizet és a balatoni fürdést sokféle betegség kezelésére használták és javallották. Adler jelentéseinek egyik pontja tartalmazza azt, hogy hány személyen vágtak eret és hány személyt köpölyöztek az adott évben. Míg érvágás csak néhány tucat esetben történt, a köpölyözöttek száma 1822–52 között 945 és 2145 között mozgott. Számuk 1822-ben 4,7-szerese a hivatalos nyilvántartásban szereplő úri vendégek számának, s bár a későbbiekben ez az arány fokozatosan csökken, el kell ismerni, hogy őket illetően évről évre az úri vendégsereghez hasonló nagyságrendű tömeg megjelenéséről van szó. E jelentős létszám nem lehet azonos az úri vendégekkel, mivel azoknak nyilván csak kisebb része vette igénybe ezt a szolgáltatást. Ennél is többről van szó: Adler 1822. évi jelentésében nemcsak azt írta le, hogy 24 személyen végeztek érvágást és 1809 személyen köpölyözést, hanem azt is, hogy „a parasztokon az érvágást és köpölyözést (sic) ugyanazzal a korlátozással és móddal végezték, amelyet a fürdőorvos előző évi jelentésében is leírt”. (Venae sectiones et scarificationes rusticorum sub restrictione ac modalitate in relatione mea anni praecedentis Ex. Consilio Regio L. H. humillime expositae hoc anno quoque institutae sunt.)⁴⁴ Az 1828. évről készített orvosi jelentés még ezen is túlmegegy, mert a köpölyözötteket – 1520 személy – teljesen azonosítja a néppel. „Numerus individuorum ex classe plebeje per decursum aetatis scarificatorum in 1520, venam secari curantium autem in 18-um constitit.”⁴⁵ A vendégek száma ebben az évben 607.

A köpölyözés helyi vérelvonást jelent, amellyel a gyulladásokat kezelték. Egy harang alakú üvegburával végezték, amelyet előzőleg felmelegítettek. Így amikor ráhelyezték a testre, a levegő kihűlése során vákuum keletkezett. A búra mozgásával a vákuum alaposan megszívta a gyulladt részt. Véres köpölyözésnél a bőrt a köpöly alkalmazása előtt átmetsztették. Az eszköz szivattyús változata máig megtalálható a kórházakban. A gyógykezeléshez bükkfából csináltattak köpölyöző székeket.

44 VeML TAL. Actorum et correspondentiarum... Fasc. VI. Nr. 728.

45 ZML. Zala Vármegye Nemesi Közönségének iratai. Köz- és kisgyűlési iratok 3106/1828. november 17.

A SZOCIÁLPOLITIKA TÖRTÉNETE

A gyógyfürdő 1851. évi leltárában 6 köpölyöző gép és 400 köpölyöző üveg volt. Míg az érnyitást az 1840-es években Packl János helybeli orvosmester végezte, addig a köpölyözést Drexler Máté köpölyöző mester, aki a kezelésért befolyt összeg 6 százalékát kapta. A fürdők üzemeltetésének joga és a köpölyözés a seborvosi szakma kulcskérdése lett a 18–19. században, és nem véletlen, hogy a füredi gyógyfürdő alapítójának, a soproni származású, de székesfehérvári polgár Flasker Andrásnak saját városában elhúzódó vitás ügye volt egy Axmann nevű társával, de Füreden is volt vitás ügyük emiatt a seborvosoknak.⁴⁶

A Kopácsy József királyi biztos által a tihanyi apátsági uradalom és a fürdőorvos részére (pro physico ad aquas soterias) 1821. április 11-én kiadott és a fürdőorvos kötelességeit szabályozó instrukció 5. pontja szintén világosan megfogalmazta: a fürdőorvos a gyógyítandó betegségekben serényen forgatja magát, serénységgel és nyájassággal a szegényebbeknek és a tehetősebbeknek (pauperibus ac opulentioribus) munkájával a szolgálatára lesz.⁴⁷

A parasztok, szegények igénybe vették a melegfürdő szolgáltatásait, s a köpölyözöttek nyilván azért is, mert ezt célszerű volt megtenni a kezelés minél nagyobb határfoka érdekében. A parasztok, szegények számának meghatározásához kétféle adatot lehet felhasználni: 1. a meleg közfürdőt igénybe vevők számát, 2. A melegfürdőt és utána a köpölyözést is igénybe vevők számát. Az előbbi ára 15 kr., 1851-től 20 kr., az utóbbié 37,5 kr., 1851-től 40 kr. volt.

4. táblázat A balatonfüredi melegfürdők vendégforgalma az 1836–1852. években

Év	Melegfürdő			Köpölyözés és fürdés
	új házban	óházban	közfürdő	
1836	1465	3409	535	1609
1837	1619	2495	616	1071
1838	1423	2770	690	1736
1839	1600	2711	746	1343
1840	1630	3054	960	1354
1841	1519	3108	934	1929
1842	1805	3521	902	1760
1843	1594	2701	900	1331
1844	1762	3058	1237	1964
1845	1727	2893	896	1735
1846	1941	3427	1159	2145
1847	2590	3693	1392	1477
1848	1411	1822	990	1553
1849	3055	3374	1141	1590
1850	3527	4802	1555	1668
1851	2121	3040	1010	1200
1852	1878	3293	651	1286

Forrás: VeML. Savanyúvízi felügyelői számadások 1836–1852,

46 Lichtneckert 2007.

47 VeML TAL. Actorum et correspondentiarum... Fasc. VII. Nr. 760.

A balatoni hidegfürdők

Meglehetősen elterjedt nézet, hogy a Balatonban nem fürödtek az emberek. Erre bizonyítéknak látszott az, hogy a gyógyfürdő árszábaiban szerepelt a Balaton vizében való fürdés, de csak úgy, hogy a vizet behordták a melegfürdőkbe és felmelegítették. Hogy mióta fürödnek a Balatonban, azt levéltári iratok alapján nem lehet megállapítani, de Horváth Pál tihanyi apátnak az 1824. május 28-án, Oesterreicher Manes József ügyében a vármegyéhez intézett levelében egy meggyőző bizonyíték olvasható:⁴⁸ „minekutánna a Balaton tavának szélessen ki terjedő körös körül lévő partyain egész 1821-k esztendőig még úri személyek is alkalmasabb helyeken szabad ég alatt meg fürödtek, és sokan a savanyó vízi balatonyi hideg ferdők felállítása után még most is a ferdő ház elmellőzésével a tóóban fürödni nem álltallanak, a katonai közönséges karnak 's a polgári szegénységnek az által éppen jó tétemény nem nyújtatik, ha ezek (a mihez nem is szoktak) rekesztékbe fürödni engedtetnek, kik inkább valamint ez előtt a Balatonyban szabad ég és levegő alatt meg tudtak fürödni, úgy ezután is legottan bátrabban és örömostyebb megfürödnek.” Arról van tehát szó, hogy az emberek fürödtek a Balatonban, ám ezt hivatalos helyeken (de különösen az egyház részéről) nem nézték jó szemmel. Ez 1822, az apátság hidegfürdőjének felállítása előtt is így volt, utána pedig az is belejászott, hogy az efajta fürdőzés után nem volt bevétel. Oesterreicher ajánlata pedig kimondottan a szegényebb sorsúakra és a közlegényekre vonatkozott.

Zákonyi Ferenc említi könyvében, hogy Szily József Pest vármegyei alispán 1783-ban egy tutajszerű fürdőházat építtetett a Balatonra, amelyet azonban egy vihar 1787-ben a tihanyi partokra átsodort, miközben darabokra is tört. Nem lehet megállapítani, hogy erre vagy egy másik hidegfürdőre vonatkozik-e a Nidermayer Ferenc ácsmester által készített költségvetés, amely alapján 190 rajnai forint értékű, elvégzendő javítási munkát 1787. május 15-én hagyott jóvá Tallherr József magyar királyi építész.⁴⁹ Mivel az ácsszámla csak egy meglévő fürdő javításáról szólhat, a Zákonyi által említett 1789-es térképen feltüntetett hidegfürdők is létezhettek, s nem az 1821–22-ben megépült hidegfürdőket ábrázolják.⁵⁰

Ugyancsak a szakirodalomból ismert, hogy 1821-ben építtetett hidegfürdőt a nádorispán a maga és hitvese számára.⁵¹ Ez a magán célú hidegfürdő Horváth Pál tihanyi apátnak Zala vármegyéhez 1825. április 14-én írt levele szerint az arácsi határban létesült.⁵²

A tihanyi apátság levéltárában olyan iratok találhatóak, amelyek bizonyítják, hogy a 19. században az első közcélokot szolgáló hidegfürdőt

48 VeML TAL. Actorum et correspondentiarum... Fasc. VII. Nr. 806.

49 VeML TAL. Acta abbatiae. Capsa 7. Nr. 2. 25.

50 Situationsplan der im Jahre 1789 begonnenen Anlage beim Sauerbrunn im Szalader Comitat nächst Führed am Platten See. Aufgenommen Ao. 1789. von Fr. Mussil Op. Ing. – Zákonyi 1988. 143–145. – Lipták 1963. 2. sz.

51 VeML TAL. Actorum et correspondentiarum... Fasc. VII. Nr. 728. Relatio physico medica de statu acidularum physici Fürediensis Josephi Adler medio domini et comitatus Excelso Consilio praestita pro anno 1822.

52 VeML TAL. Actorum et correspondentiarum... Fasc. VII. Nr. 806.

Oesterreicher Manes József építtette 1821-ben, de a Balaton azt még ugyanabban az évben összedöntötte.⁵³ Ezután megpróbálta visszaállítani azt „a katonai legénység és az adózók” szolgálatában, de felajánlásával nem élt sem a vármegye, sem az uradalom. Oesterreicher tovább próbálkozott a „katonai ispita” és a hidegfürdő terveinek a megvalósításával, de a legfelsőbb helyen is elutasították.

A szakirodalom szerint a hidegfürdőket 1822-ben nyitották meg, de ezek csak a bencések által felállított fürdők voltak.⁵⁴ Kopátsy József veszprémi püspök és királyi biztos „serkentette” az uradalmat a hidegfürdő felállítására. Mivel az uradalom nem volt felkészülve a javaslat megvalósítására, 1821-ben a pesti nemzeti és a budai német újságokban meghirdette, hogy bárkinek 4 forint bér ellenében engedélyezi a Balatonon hidegfürdő létesítését. Mivel senki sem jelentkezett a hirdetésre, az uradalom a hidegfürdő felállításának a lehetőségét magánszemélyek részére megszüntette, s a maga költségén „a közönség köz hasznára és kedvéért a Felséges Cs. K. Fő Herczeg nádor ispány úr ferdejének formájára egy 6 osztálybul, nevezetesen 4 kisebb és 2 nagyobbul álló ferdőt állított fel a Balatonyban”⁵⁵.

A tihanyi apátság levéltárában megtalálható a bencések által 1822-ben megnyitott hidegfürdő tervrajza.⁵⁶ A tervrajz és a kivitelezés nem egyezik meg teljesen, mert a hat részből álló építmény megvalósult ugyan, de a fürdő orvosának az 1822. évről készített jelentése szerint a nádorispáni hidegfürdő mintájára emelt faépítmény két nagyobb és négy kisebb „osztályból” állt.⁵⁷

Az 1821–22-ben létesített hidegfürdők helyét pontosan meg lehet állapítani a tihanyi apátság levéltárában fennmaradt rajz alapján. Oesterreicheré a Horváth háztól délre, az iratok szerint attól délkeletre esett. Ezen a részen az apátság elbontatta a hajdúházat, mert zavarta a Balatonra nyíló kilátást. Részben ugyanezzel indokolta meg az apátság Zala vármegye előtt, hogy miért ellenezte Oesterreicher hidegfürdőjének a visszaállítását. A Horváth háztól nyugatra eső postamesteri ház és a Csépán ház alatti Balaton a sekélyisége miatt nem volt alkalmas hidegfürdő létesítésére. Emiatt az apátság a Csépán háztól nyugatra, kb. a mai kikötő irányában építtette meg a hidegfürdőjét. Ugyanitt állt a parton a „polgári ispita”.⁵⁸

1837-ben a hideg magánfürdő 35 vkr., a közönséges fürdő 15 vkr. 1840-ben a magánfürdő 35, az úri közfürdő 20, a közönséges fürdő 10 vkr. 1851-ben ugyanezek az árak 50, 25, 12 ½ vkr.

53 VeML TAL. Actorum et correspondentiarum... Fasc. VII. Nr. 806. – Vö. Hudi 1989. 112. és 13. jegyzet.

54 Vö. Zákonyi 1988. 161, 165.

55 VeML TAL. Actorum et correspondentiarum... Fasc. VII. Nr. 806.

56 VeML TAL. Actorum et correspondentiarum... Fasc. VII. Nr. 806.

57 VeML TAL. Actorum et correspondentiarum... Fasc. VII. Nr. 728.

58 VeML TAL. Actorum et correspondentiarum... Fasc. VII. Nr. 806. A fennmaradt rajzon kívül egy pontosabb is készült a hidegfürdők helyéről, amelyre a tihanyi apát hivatkozott a Zala vármegyéhez küldött 1825. április 14-i levelében.

5. táblázat A balatonfüredi hidegfürdők vendégforgalma az 1836–1852. években

Év	Hidegfürdő			közönséges
	magán	úri köz	közönséges	
1836	2694			
1837	3536		1119	
1838	3786		1339	
1839	5491		1834	
1840	4293	1720		1517
1841	4791	2040		1486
1842	4540	2006		1694
1843	2726	1264		1469
1844	2864	1257		1590
1845	3370	1885		1886
1846	4855	2629		2160
1847	5259	2598		1992
1848	2485	1222		1049
1849	2124	1878		733
1850	6363	3548		1084
1851	2733	2182		2434
1852	4487	3737		2804

Forrás: VeML Savanyúvízi felügyelői számadások 1836–1852,

Anyagi javak és a szegények

A kutatás feltételezi, hogy „A megfelelő kategórián belül a vendég egyféleképpen takarékoskodhatott: mindenből a »közönséges« minőséget, s nem a »finomat« választotta.”⁵⁹

Ezt nehéz lenne bizonyítani. Számszaki adatokkal még nem alátámasztva, de eddigi benyomásaim szerint ez egyáltalán nem volt jellemző a reformkorban a gyógyfürdőn kialakult fogyasztási szokásokra. Inkább az figyelhető meg, hogy mindenki betartotta a szabályokat, s a vagyonának, rangjának megfelelően fogyasztott. Néhány példa említést érdemel. Az árszabásokban külön tüntették fel a társasági ebédet az úri vendégek, és a cselédebédet a többiek számára. 1785-ben a füredi felső vendéglőben négyféle asztal volt: 12 kr-os a cselédség számára, azután 17, 30 és 60 krajcáros.⁶⁰ Az 1823. évi árszabás szerint az ebédlőben elfogyasztott társasági ebéd – „egy levessel, egyféle marhahússal, mellynek kétféle mártalékjai lesznek, kétféle czuspajzzal, sülttel megrakva, kétféle betsinálttal, egy tésztás, kétféle petsenye, 's kétféle salátával, kenyér és bor nélkül egy személyre” – 2 vfrt-ba, egy cselédebéd háromféle étellel kenyér nélkül 30 kr-ba került. Extra ellátás is volt: Széchenyi, gr. Festetics Tasziló, a tihanyi apát, Maisson és Clark olyan levest kaptak ebédre, ami fejenként 2 vfrt 30 kr-ba került. Nem is rendeltek második fogást, hanem csak egy whist kártyát. A drága somlai, bársonyosi, tényői borok mellett

59 Hudi 1989. 126.

60 PRT XI. 486.

kimérték olcsóbb tihanyi, azon belül még olcsóbb közbort is 6–10 krajcáros áron, utóbbit az istállók melletti kocsmákban, ahol a kocsisokat, cselédeket, szegényeket szolgálták ki. Deák Ferenc matracon aludt, a szolgálja szalmazsákon, ahogyan a színészek is. Volt cselédgyertya, a középosztálybeliek számára öntött faggyúgyertya, az előkelők és egyes rendtagok számára tökéletes sztearin(faggyú)gyertya, amit a feltalálója után Milli-gyertyának hívtak, ezenkívül az első osztrák szappanfőző társaság által előállított, és Bécsből a seltersi korsókkal együtt importált, finom Apollo gyertya. A középosztálybeliek nem használták cselédgyertyát, hanem idővel ők is a Milli-gyertyával világítottak, s így a kezdetben csak az előkelők számára hozzáférhető új fogyasztási cikk fokozatosan „alászállt” az alsóbb osztályokba. A bútorokból (subláda, asztal, szék, ágy, mosdókasztl) volt „politéros” és fakó, a legtöbb használati tárgyból (köpölkád, fürdőkád, lavór, tükör, öveg pohár, kalamáris, ciha) közönséges és finom, éjjeli edényből öveg és cserép, korsóból zöld cserép és réz, lepedőből, törülő ruhából vászon és gyolcs, matracból 12, 16 és 20 fontos, kanapéból tapacéros és sétatéri, demokratikus viseletnek számított viszont az 1838-tól kölcsönözhető fürdőnadrág, amely gyorsan háttérbe szorította a fürdőköpeny használatát. Ezekkel a bútorokkal és tárgyakkal azonban főleg a szállást foglaló jómódúak, előkelők és cselédek, s nem a parasztok és szegények számára rendezték be a „traktérokot”, vendéglőket.

A szegények számának alakulása

A rendelkezésre álló adatok azt mutatják, hogy a szegények megjelenésében az idők folyamán változások történtek. Ha a gyógyszerrel ellátott szegény betegek számát nézzük, akkor megállapítható, hogy a számuk csökkent. A számított létszám az 1822. évi 135 főről 114, majd 104 főre csökkent, 1832–36 között 58–62 fő, 1838–42 között 22–43 fő.

A szegény betegek kimutatására alkalmas a köpölyözöttek száma. Az úri vendégek aránya jól mutatja a gyógyfürdői forgalomban kitapintható tendenciát. 1822-ben 4,7-szer annyi köpölyözött volt a gyógyfürdőn, mint úri vendég. Első lépcsőben ez az arány 2,5–3,3-szorosra csökkent 1828–1832 között, a második lépcsőben 1835–38 között 1,4–1,7-szeresre, 1839–46 között 0,8–1,5-szörösre, 1847–61 között 0,6–0,8-szorosára.

A köpölyözöttek számához hozzá kell számítani a közönséges melegfürdőt igénybe vevők számát, tehát azokat, akik melegfürdőt vettek, de nem köpölyöztették magukat. Ezenkívül hozzájuk számítandók a közönséges hidegfürdőt igénybe vevők is. Azt azonban nem lehet tudni, hogy ki hányszor vett közönséges meleg- és hidegfürdőt, a számuk hány parasztot és szegény vendéget takar. Ha a hideg magán- és úri közfürdőt használók összes számát elosztjuk a vendégnévsorokban szereplő úri vendégek számával, akkor kiderül, hogy a balatoni úri fürdőzők száma 1840–52 között az 1,6–4,7-szerese az úri vendégek számának, tehát maximálisan 1,6–4,7-szer fürdött egy személy. A melegfürdők esetében 1,4–3,9-szeres arányról van szó. Ez támpontot ad a közönséges hideg- és melegfürdőt igénybe vevők számának megállapításához is.

A parasztfürdők Füredről Vérkútra való áttelepítésének tervét nem hajtották végre. A füredi gyógyfürdőre továbbra is jártak parasztok és szegények, igaz, az úri vendégekhez képest egyre csökkent az arányuk, aminek okát az iratok alapján nem lehet megállapítani, mivel ezt célzó intézkedések nem születtek vagy írásos nyomuk nem maradt. Feltételezhető, hogy a szegények visszaszorulása a gyógyfürdőn spontán módon ment végbe, s okát elsősorban a gyógyfürdő fejlődésében, a szolgáltatások drágulásában kell keresni.

Irodalom

- Horváth Bálint (1848): A' füredi-savanyúvíz 's Balaton' környéke. Kézi-könyvül a' savanyúvízi 's balatongőzösi minden karu, 's rendü tisztos vendégeknek írta Horváth Bálint pannonhegyi sz. benedek rendü, bakonykajári egyház' papja. Magyar-Óváratt.
- Hudi József (1989): A balatoni fürdőkultúra a reformkorban. Zalai Gyűjtemény 28. Zalaegerszeg.
- Jalovics Aladár (1878): A balatonfüredi gyógyhely és kirándulási helyei. Bp.
- Katona Csaba (1998): A balatonfüredi fürdővendégek társadalomtörténeti vizsgálata (1840–1916). (Kézirat) Bp.
- Lichtneckert András (1990): A balatonfüred–csopaki borvidék története. Veszprém.
- Lichtneckert András (2006a): A füredi savanyúvízi gyógyfürdő kezdetei 1702–1755. Füredi História. VI. évf. 14. sz. 24.
- Lichtneckert András (2006b): Szenzációs levéltári anyag. Két évszázados füredi szívgyógyászat! Balatonfüredi Napló. VI. évf. (2006. október) 10. sz.
- Lichtneckert András (2007): Új adatok a füredi savanyúvízi gyógyfürdő történetéhez 1674–1822. Alba Regia Múzeumi Évkönyv. (Megjelenés alatt)
- Lipták Gábor (1963): Balatonfüred fejlesztési terve a XVIII. században. Magyar Építőművészet. 2. sz.
- Mangold, Heinrich (1863): Der Kurort Füred am Plattensee, (Balaton Füred) vom historischen, physikalisch-chemischen, medizinischen, öconomischen und sociellen Standpunkte. Balaton-Füred.
- Oláh János (1834): Balaton mellyéki tudósítások barátságos levelekben. Tudományos Gyűjtemény. III. 65.
- PRT XI. = A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története. Szerk. Erdélyi László, Sörös Pongrácz. XI. Bp. 486.
- Sigmund, Carl Ludwig (1837): Füred's Mineralquellen und der Plattensee für Aerzte und Badegäste. Pest.
- Zákonyi Ferenc (1988): Balatonfüred. Adalékok Balatonfüred történetéhez a kezdetektől 1945-ig. Veszprém.